ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година I • 2017 • книжка 2

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2017 / 2

Пловдивски исторически форум, година I, 2017, книжка 2, ISSN 2535-0951 (Online)

Издава катедра „История и археология“ при Философско-исторически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“

Редакционна колегия:

Доц. д-р Георги Митрев (главен редактор), доц. д-р Димитър Димитров (зам.-главен редактор), проф. дин Камен Гаренов, проф. дфн Мирена Славова, проф. дин Евгений Шинаков (Брянск, Русия), проф. дин Ярослав Рубаха (Олщин, Полша), доц. д-р Симеон Кацаров, доц. д-р Валентин Петрусенко, доц. д-р Румяна Комсалова, доц. д-р Тодор Радев, доц. д-р Стоян Попов, доц. д-р Бойко Белегов, доц. д-р Пламен Славов, гл.ас. д-р Мина Маринова, гл.ас. д-р Божидар Драганов, гл.ас. д-р Станислав Боянов (научен секретар), д-р Моника Ибаньес Ангуло (Бургос, Испания), д-р Николаос Мердзимекис (Солун, Гърция).

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза два пъти в годината.

Приемат се за отпечатване:

– студии до 120 000 знака (с интервали и бележки);

– статии до 60 000 знака (с интервали и бележки);

– съобщения до 18 000 знака;

– рецензии и отзиви до 12 000 знака;

Бележките трябва да бъдат последователно номерирани с индекси в текста и изнесени под линия. Материалите могат да бъдат на български, руски, английски, немски, френски, испански или италиански език.

Адрес на редакцията: 4000 Пловдив, ул. Цар Асен 24, ПУ „Паисий Хилендарски“, Философско-исторически факултет, катедра „История и археология“, кабинет 256а, гл. ас д-р Станислав Боянов

Електронен формат на списанието:
https://logos.uni-plovdiv.net/en/elektronno-spisanie-plovdivski-istoriceski-forum
Електронен адрес: **piforum@abv.bg**

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТИИ

ТОПОНИМЪТ TEMPLUM MENDIDIUM У ТИТ ЛИВИЙ
И НЕГОВАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ 5
Йордан Илиев

ФАЯНС НА СЕЛДЖУКСКИЯ СУЛТАНАТ ОТ ПЛОВДИВ 15
Румен Иванов, Георги Томов, Лале Авшар

ЦЪРКВАТА „СВЕТА СОФИЯ“ В КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ПОГЛЕДА
НА КРЪСТОНОСЦИТЕ 25
Кристиян Лъсков

ПАВЛИКЯНСТВОТО МЕЖДУ ЛЕГЕНДИТЕ И ИСТОРИЯТА VII – XVII ВЕК 36
Донка Радева

ОТРАЗЯВАНЕ НА СЪВЕТСКО-ГЕРМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКАТА,
НЕМСКАТА И СЪВЕТСКАТА ПРЕСА (1918 – 1939 Г.) 58
Самуил Шивачев

РОЛЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИЯ ПАНАИР – ПЛОВДИВ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕТО
НА ТЪРГОВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ФРГ
ПО ВРЕМЕ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА1 71
Мирена Митова

ДИСКУСИИ И СЪОБЩЕНИЯ

ПАМЕТНИКЪТ НА АЛЬОША – МЕЖДУ ХРИСТИЯНСКИТЕ СИМВОЛИ
И ХЕРАКЪЛ 81
Богдана Кривошиева

РЕЦЕНЗИИ

МАРИЯ НИКОЛЧОВСКА. НАРОДНИ НОСИИ ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ.
АЛБУМ. ИК „ГУТЕНБЕРГ“. С. 2017; 100 СТР.
ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА РЕАЛНАТА ПОЛЗА ОТ ДЕЙСТВИТЕЛНО ПРЕРАБОТЕНИТЕ
И ДОПЪЛНЕНИ ВТОРИ ИЗДАНИЯ 86
Ваня Иванова

ГОДИШНИНИ

ДОЦ. Д-Р БОЙКО БЕЛЕГОВ НА 65 ГОДИНИ.....91
Самуил Шивачев

СЪБИТИЯ

XIII НАЦИОНАЛНИ СТУДЕНТСКИ НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ
ПОД НАСЛОВ „ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО“
(ПЛОВДИВ, 20 МАЙ 2017 Г.) 93
Кристиян Лъсков

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ.....94

ТОПОНИМЪТ *TEMPLUM MENDIDIUM* У ТИТ ЛИВИЙ И НЕГОВАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Йордан Илиев

***Анотация**: Проучването е посветено на templum Mendidium, споменат единствено от Тит Ливий във връзка с прехода на римския военачалник Гней Манлий Вузлон и неговите легиони от Тракийския Херсонес до р. Хеброс през есента на 188 г. пр. Хр. Според античния историк топонимът се намирал на по-малко от един ден път от границите на Енос. Тъй като е сред малкото посочени ориентири, той има ключово значение за проследяването на движението на римската войска през Тракия. Подчертана е липсата на основателност на предложената през 1531 г. и възприета в съвременната историография замяна на Mendidium с Bendidium. В подкрепа на оригиналното четене е цитирана информацията от манускриптите на Ливиевия труд. Аргументирана е връзката на засвидетелствания топоним със споменатия от някои антични автори йонийски град Менде, съществувал край долното течение на р. Хеброс, в близост до Енос.*

***Ключови думи**: древна Тракия, римляни, проход, засада, Хеброс.*

В късната есен на 188 г. пр. Хр. обединените сили на няколко тракийски племена организирали засада на преминаващите през Тракия римски войски под командването на Гней Манлий Вулзон, завръщащи се от победоносна кампания в Мала Азия. Подробното на пръв поглед описание на това сражение, достигнало до нас чрез Тит Ливий (Ab Urbe condita, 38.40–41), поставя някои въпроси, на които вече са посветени проучвания,[1] но до топографското уточняване на движението на римската войска без съмнение още много други тепърва ще бъдат повдигани.

Постановка на проблематиката

Известна е отправната точка на римския военачалник в интересния за настоящата работа участък от неговия ход през Тракия – той поел от Лизимахия на север, преминал реката Мелас и на следващия ден достигнал до място, традиционно разчитано като Кипсела.[2]

[1] През 2011 г. авторът на настоящия текст представи свои наблюдения върху похода на Вулзон през Тракия, където обърна внимание върху някои детайли, останали извън вниманието на съвременната историография. Виж Й. Илиев, Родопите и завладяването на Тракия от римляните. – В: *Collegium Historicum*, том I, София 2011, 309 – 331. След това се появиха нови публикации, от които по-специално внимание заслужава изследването на D. French, *Roman Roads & Milestones of Asia Minor*, vol. 3 Milestones, fasc. 3.1. Republican, Ankara 2012, 19 – 26. Проучване относно похода на Вулзон (без обаче да отчита разночетенията) предлага и Д. Ботева-Боянова, *Античните текстове и тяхното четене днес*, София 2014, 70 – 95. Виж последно по проблематиката J. Iliev, The Roman Conquest of Thrace (188 BC – 45 AD). – In: *I Traci tra Geografia e Storia*, Milan 2015, 129 – 142. В изброените публикации е указана по-старата литература.

[2] Различните варианти на изписване на името в манускриптите са обобщени у D.French, *Roman Roads*, 22.

Там той разделил войската си на две части, тъй като на разстояние от 10 римски мили пътят преминавал през проход, който бил горист, тесен и неравен. Тракийските племена нападнали римляните в най-тясната част от прохода. Битката продължила до свечеряване, когато траките се оттеглили – не поради друга причина, но защото вече придобили достатъчно плячка (Liv. 38.40.9–15). Предният римски отряд излязъл от прохода и установил своя лагер при templum Mendidium. На следващия ден двата отряда се съединили и достигнали до р. Хеброс (Марица).

Специално внимание при разглеждането на този епизод от похода на Вулзон заслужава реалията templum Mendidium. Въпреки нейното ключово значение за уточняване на трасето на похода, в съвременната историография не се открива проучване, което да предлага опит за идентификация или дори коментар на този топоним. Следващите редове са насочени към запълването на тази съществена празнина.

Топонимът в наличните манускрипти

По всичко изглежда, че в оригиналния текст на Тит Ливий е фигурирал изразът circa templum Mendidium (Liv. 38.41.1) или най-малкото – няма основания за съмнения в това четене. В най-новия исторически коментар към текста на Ливий, публикуван от Джон Брискоу, са противопоставени два варианта на разчитане: Bendidium (в печатно издание от 1531 г.) и Mendidium (в Codex Bambergensis). Брискоу е предпочел като по-разумен първия вариант, вероятно само защото изглежда по-разбираем за съвременните учени – поради връзката с тракийската богиня.[3]

Доколкото авторът на настоящата работа успя да установи, тази реалия присъства (във вариант Mendidium) без съществени разночетения[4] във всички манускрипти (Обр. 1) и старопечатни издания до началото на XVI в. Открива се в съвсем доминантния Codex Bambergensis и неговите производни; приема се, че този кодекс произлиза от късноантичен архетип. Ясно се вижда и в изданието на Nicolas Carbachius (1519), представляващо репродукция на загубен манускрипт от Майнц, означаван като Codex Moguntinus (Обр. 2).[5] Интересно отклонение от тази традиция се забелязва в един от манускриптите, съхраняван във Ватиканската библиотека, където се чете campus Mendidius (Vat. lat. 1854, 92r).

Очевидно през епохата на Ренесанса някои от първите издатели на Тит Ливий срещнали затруднения в уточняването на означението Mendidium. Понеже названието не е известно от други източници, то сериозно затруднило тези най-ранни изследователи на Античността. Поради това било определено като грешка и заменено с Bendidium. Промяната е документирана още през 1531 г. в изданието на Henricus Loritus Glareanus,[6] където за пръв път се открива templum Bendidium,

[3] Основание за подобно предположение предоставя следната забележка – "[…] I have therefore felt in prudent to follow the 1531 Basle edition", виж J. Briscoe, *A Commentary on Livy*, Books 38 – 40, Oxford 2008, 146.

[4] В старопечатно издание от Милано топонимът е представен като templum Vendidium, виж T. Liui Patauini, *Historici Primae Decadis*. Mediolani: A. Minutianus, 1505, 511 – изданието е налично онлайн благодарение на Österreichische Nationalbibliothek, http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ180690300 (достъпен 25 септември, 2017). Посоченото разночетене присъства в няколко издания, достъпни чрез Google Books; техният източник е означаван като Codex Mediolanus или указаното издание. Твърде е възможно в този случай да става въпрос за грешка в прочита.

[5] По въпросите, свързани с наличните манускрипти на четвъртата декада на Тит Ливий и тяхното класифициране, виж J.Briscoe, *A Commentary on Livy*, 13 – 16 и M. de Franchis, Livian Manuscript Tradition. – In: *A Companion to Livy*, Wiley-Blackwell 2015, 14 – 17.

[6] Titus Livius, *Latinae Historiae Principis Quicquid Hactenus fuit aeditum … Addita est Chronologia Henrici Clareani … Basileae: Officina Frobeniana*, MDXXXI – изданието е налично онлайн благодарение на Bayerische Staatsbibliothek, http://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11022144_00003.html (достъпен 25 септември, 2017).

templum mēdidium
BNF, Latin 590, 344l

templum mendidium
Besançon, BM, Mss. 839, 169r

templū mendidium
Urb. lat. 425, 174r

templū mendidium
Vat. lat. 1853, 137r

templum mendidium
Vat. lat. 1856, 144r

templum mendidium
Plut. 89.01, 311r

templum mēdidium
Plut. 63.09, 121v

templum mendidium
Plut. 63.15, 120r

templum mendidium
Plut. 63.33, 464r

templum mēdidium
Arch. Cap. S. Pietro. C. 132, 170v

templum mendidium
Pal. lat. 877, 129r

templum mendidiu;
Urb. lat. 426, 100v

campus mendidius
Vat. lat. 1854, 92r

templus mē didium
Ferr. 562, 96v

templum mendidium
Plut. 63.06, 82v

templum mendidium
Plut. 63.12, 123r

templū mendidiū
Plut. 63.18, 82r

templū mendidiū
Plut. 89.03, 133r

Обр. 1. Изписването на топонима templum Mendidium в манускриптите на Ливиевия текст от XIV – XV в., съхранявани във Ватиканската библиотека, Библиотека Лауренциана и Националната библиотека на Франция

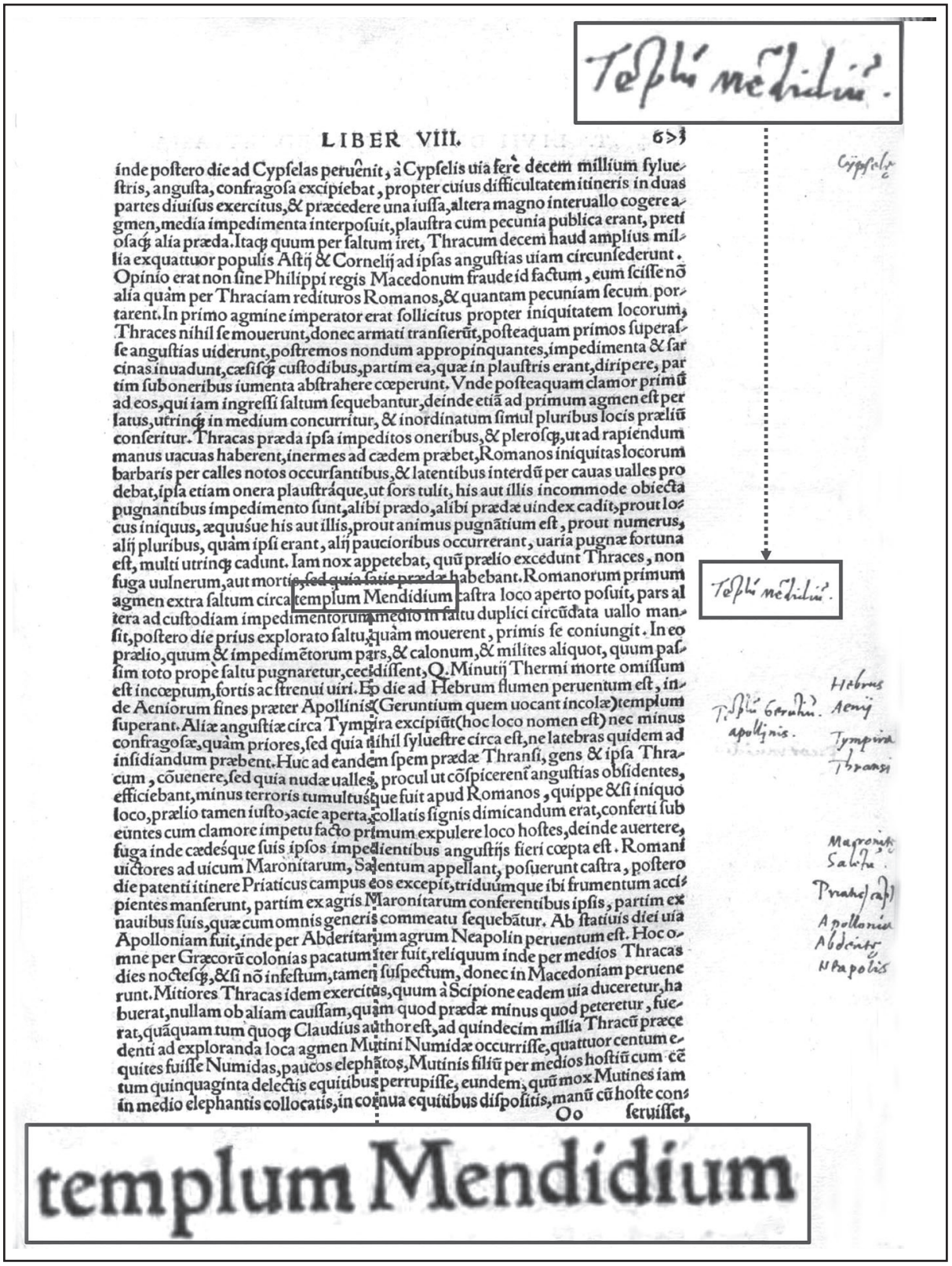
templum Mendidium

Обр. 2. Топонимът в изданието на Nicolas Carbachius от 1519 г.
Страницата е от екземпляр, принадлежащ на Баварската държавна библиотека – Мюнхен

но без да е приложена аргументация. В обосновка на замяната в по-късните публикации обикновено е цитирана информация за почитането на Бендида сред траките.[7] С течение на времето се стигнало дори до твърдението, че при лични и географски имена, производни от името на божеството, първата буква от 'B-' става 'M-', което не е потвърдено от други примери.[8]

Въпреки липсата на основания за корекции, в съвременните издания на Тит Ливий е напълно възприето разчитането Bendidium, понякога без дори да е указано, че в наличните кодекси присъства единствено Mendidium. В допълнение, при проучванията върху похода на Гней Манлий Вулзон в Тракия топонимът се подминава без какъвто и да било коментар.[9]

За необходимостта от нови проучвания

Подмяната на оригиналното Mendidium с предполагаемото Bendidium – възприета (без изключение!) в съвременната историография[10] – води след себе си до постулирането на погрешни твърдения, свързани както с религиозния живот на траките, така и с проследяването на движението на войската на Вулзон през Тракия.

Във връзка с религиозния живот корекцията на текста на Тит Ливий се използва като доказателство за наличието на храм на Бендида в Тракия, за какъвто липсва друга информация от това време.[11] Засега в района между Лизимахия и Хеброс (Марица) не се откриват свидетелства, свързани с култа на Бендида; нещо повече – некоректната промяна на текста на Ливий се посочва като единствено свидетелство за култа на богинята в Тракия през предримската епоха.[12]

---

[7] Виж например изданието T. Livii Patavini, *Historiarum libri qui supersunt*, ex editione Georg Alexander Ruperti, vol. 18. Londini, 1828, 11650 – *Circa templum Mendidium Vendidium* habebant quidam codd. Unde quidam *Bendidium* emendarunt, sed non placet. Nam *Mendidia* inter multa alia Thracum sacra Strabo numerat lib. X. *Glar*. Vet. Lib. *Mendidium*. At Strabo meminit *sacrorum Bendidiorum* apud Thracas X. 471. Ἀθηναῖοι … πολλὰ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδέξαντο…, καὶ δὴ καὶ τὰ Θράκια καὶ τὰ Φρύγια· τῶν μὲν γὰρ Βενδιδίων Πλάτων μέμνηται, τῶν δὲ Φρυγίων Δημοσθένης… Glareano tamen *Mendidium* placet. *Sigon*. 'Bendis,' ut scribit Hesychius, lingua Thracum Diana appellatur … Turneb. Advers. XIV.11. Pall. et vet. ed. *Mendidium*. Gebh. *Mendidium* omnes codd. nostri … *Vendidium* dedit ed. Mediol. quo recte Froben. a. 1531. Bendidium reposuit, eadem lectionem Sigonio et Turnebo probantibus…, виж https://books.google.bg/books?id=SgcMAAAAYAAJ (достъпен 25 септември, 2017).

[8] Резюме на статия от Реалната енциклопедия по този въпрос е представено у J.Briscoe, *A Commentary on Livy*, 146 – "While it is true that personal and geographical names, apparently derived from the name of the deity, begin in M- …, there seems to be no other instance of the goddess herself or her shrine doing so…". Димитър Дечев очевидно подкрепя това становище, разглеждайки в обща статия Βενδῖς, Βένδις и Μενδίς, макар да посочва: 'am Westufer des Hebros unterhalb Kypsela stand ein Mendideum templum', виж D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 50 – 51. Проф. Мирена Славова ми напомни, че в тракийския език промяната B > M се среща в още няколко собствени имена, различни от Βένδις/Μένδις, макар и да няма еднозначно обяснение, като Βάργος/Μάργος; Βάστειρα/Μάστειρα; Δόβηρος/Domeros, виж Св. Янакиева. *Тракийската хидронимия*, Studia Thracica, 12 (2009), 163 – 164: „Може би и тук може да се мисли за опити за предаване на различна от гръцката стойност на звучната експлозивна [b] – чрез [mb] и само [m]. Отново непознаването на апелативната лексика на тракийски е пречка да се направи по-аргументирано заключение".

[9] Последно у Д. Ботева-Боянова, *Античните текстове*, 71.

[10] Виж посочената литература у J.Iliev, The Roman Conquest of Thrace, 129.

[11] За построен храм на Бендида в Тракия съобщава едва по-късният автор Лукиан (Icaromenippus 25: καὶ τὸ Βενδίδειον ἐγένετο ἐν Θρᾴκῃ).

[12] Виж обобщението на P. Janouchová, The Cult of Bendis in Athens and Thrace, *Graeco-Latina Brunensia*, 18, 1 (2013), 101: „The physical evidence for existence of the cult of Bendis *per se* is not attested anywhere in Thrace. Titus Livius mentions an existing temple of Bendis (Liv. 38.41.1), but he informs us only about the existence of a cult during Roman times. Until the temple is archaeologically proven, we know only its approximate position near the river Hebrus (Maritsa) in the vicinity of Cypsela. No other cult places or sanctuaries within Thrace that belong specifically to Bendis are known as of yet."

Топонимът templum Mendidium, както вече беше споменато, има ключово значение за уточняване на движението на римляните из Тракия през 188 г. пр. Хр. Без това да е взето под внимание, напоследък е поставено съмнение върху коректността на изложението на античния историк.[13] Последното очевидно се основава върху използването на Кипсела[14] като основен ориентир за прехода на Вулзон.[15] Понеже западно от предполагаемата локация на този град (край дн. Ипсала, в Турция) не се открива терен, отговарящ на описанието на Ливий,[16] е предложено обяснение чрез негово объркване, в резултат на използвани по-стари данни за движението на римляните през района.[17] Наистина, ако античният автор не е спестил част от разказа за своите читатели, разстоянието от Тракийския Херсонес до Ипсала не може да се премине с еднодневен преход.[18] Не трябва обаче да се пропускат документираните различия в изписването на името в наличните кодекси, които позволяват на Дейвид Френч дори да допуска разчитането вместо Кипсела на друг античен топоним от района – Кипасис (във вариант Cyp<a>seis).[19]

Необходимото обобщение е, че едва ли е допустимо да се правят каквито и да било генерални заключения по коректността на разказа на Тит Ливий, докато не се идентифицират с категоричност всички споменати от него ориентири или не се предложи разумно обяснение на всеки от тях.

Основания за нова хипотеза

Могат да се посочат сериозни аргументи в подкрепа на предложеното тук разчитане на оригиналния топоним във вида templum Mendidium.

В района между Тракийския Херсонес и долното течение на р. Хеброс (Марица), където се провежда представеното от Тит Ливий събитие, има данни за съществуването на населено място с името Менде (Μένδη).[20] То се търси в околностите на град Енос (днес Енез, в Турция), разположен на устието на посочената река. Важно е да не се забравя, че на разстояние от един ден път след templum

[13] Д. Ботева-Боянова, *Античните текстове*, 70 – 95.

[14] Античната информация за Кипсела е резюмирана у L. Loukopoulou, Thrace from Nestos to Hebros. – In: *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 2004, 878. На същото място е посочено, че Кипсела е засвидетелстван като полис само в късни извори „… Kypsela is classified as a *polis* only in late sources".

[15] Според Д. Ботева-Боянова, *Античните текстове*, 75, топонимът „Кипсела … на този етап изглежда достатъчно сигурен".

[16] Внимание върху това обстоятелство, доколкото ми е известно, е обърнато за пръв път от Й.Илиев, *Родопите*, 313; след това от D. French, *Roman Roads*, 20; а на място е забелязано и по-късно от Д. Ботева-Боянова, *Античните текстове*, 73.

[17] Предлага се „обърната последователност при ориентирите *река Хеброс* и *границите на еносците*, която свидетелства, че разказът всъщност върви от запад на изток", с допълнението, че „[Ливий] използвал за географския контекст достъпното му описание на маршрута вероятно на войската на Луций Сципион през Тракия на път за Мала Азия преди битката при Магнезия през 190 г. пр. Хр.", виж Д. Ботева-Боянова, *Античните текстове*, 72 и сл.

[18] В текста на Ливий изрично е посочено, че Вулзон пристигнал до т. нар. Кипсела на следващия ден след преминаването на р. Мелас (… quo profectus est ab Lysimachia die, ad amnem Melana quem uocant, inde postero die Cypsela? peruenit …). Времевите рамки са определени като недостатъчни за подобен преход от D. French, *Roman Roads*, 19 – „… there must be some doubt on Livy's chronology of Vulso's march from Lysimachia to Hebrus: the time scale is too short". Според изчисленията на същия автор най-краткото разстояние от Лизимахия до р. Хеброс е не по-малко от 80 км, виж D. French, *Roman Roads*, 22.

[19] Според D. French, *Roman Roads*, 19 – 22 Ливиевата Кипсела не трябва да се идентифицира със съвременната Ипсала именно защото е възможно и разчитане като Кипасис.

[20] Данните за Менде в Тракия са обобщени от B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden, 1986, 158 и L. Loukopoulou, Thrace from Nestos to Hebros, 871 – 872.

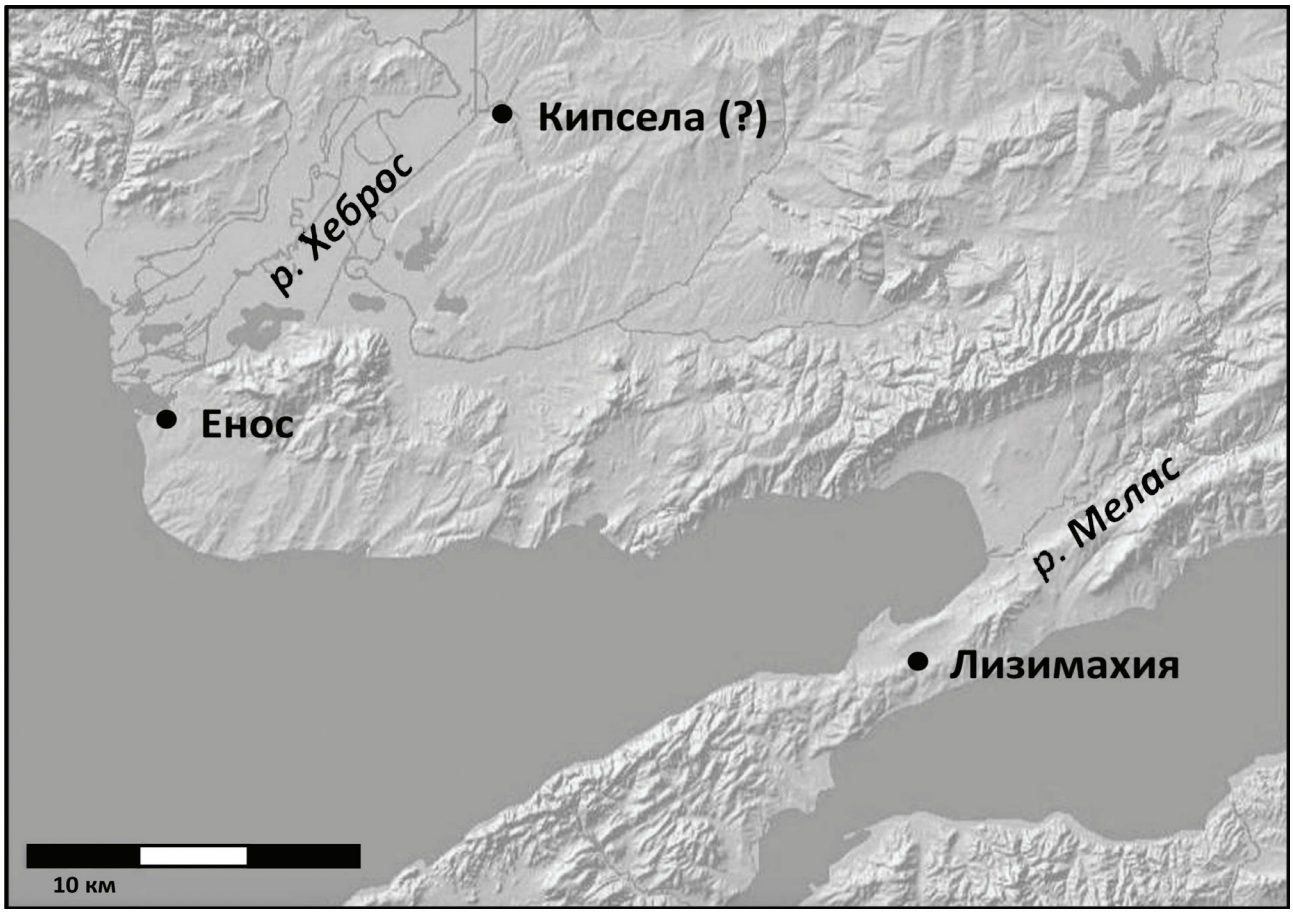

Обр. 3. Районът между Тракийския Херсонес и долното течение на р. Хеброс (Марица)

Mendidium предвожданите от Вулзон римляни достигнали р. Хеброс (Марица) и именно там преминали границите (т.е. напуснали територията?) на еносците (Liv. 38.41.4).

Наличните сведения за Менде в Тракия, което е различно от едноименния и по-добре документиран град на Халкидическия полуостров, се ограничават до няколко споменавания в античната литература.

В „Описание на Елада“ Павзаний представя фронтон от Храма на Зевс в Олимпия, направен от известен за своето време скулптор на име Пайоний, роден в Менде в Тракия (Paus. 5.10.8).[21] На друго място авторът представя и посвещение на Зевс в същия храм от жителите на същото населено място (Paus. 5.27.12). В цитирания текст на посвещението се споменава за получена плячка от победа на Менде над Сипте – укрепено селище (крепост и град?) в Тракия, неизвестно от други извори.[22] Павзаний уточнява, че мендейците били с елинско потекло от Йония, а градът им бил разположен „навътре от морския бряг, над град Енос“[23].

[21] Чете се: τὰ μὲν δὴ ἔμπροσθεν ἐν τοῖς ἀετοῖς ἐστὶ Παιωνίου, γένος ἐκ Μένδης τῆς Θρᾳκίας.

[22] L. Loukopoulou, Thrace from Nestos to Hebros, 872: „… Thracian fortified settlement, presumably in the hinterland of Ainos … Sipte may have been a *polis*, but the evidence is too slim…“. Срв. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, 448 – „Σίπτη, sithonische Burg bei Mende … Sicher Weiterbildung von dem Stamm *Sip-* in dem PN *Sipa*“.

[23] Според Thesaurus Linguae Graecae (TLG) оригиналният текст е следният: τῶν δὲ ἐν Θρᾴκῃ Μενδαίων τὸ ἀνάθημα ἐγγύτατα ἀφίκετο ἀπατῆσαί με ὡς ἀνδρὸς εἰκὼν εἴη πεντάθλου: καὶ κεῖται μὲν παρὰ τὸν

Според съвременните учени запазеният етникон (Μενδαῖοι) на жителите на това населено място би могъл да свидетелства за неговия градски статут, но се приема, че към момента данните са недостатъчни за неговото доказване.[24]

Наименуването на града е обяснено от Стефан Византийски в неговия труд „За градовете" (De Urbibus). Според късноантичния лексикограф градът Менде в Тракия получил името си от жена на име Менде (Μένδη, πόλις Θρᾴκης, ἀπὸ Μένδης γυναικός).

Основната форма на templum Mendidium вероятно е била в гръцки вариант, доколкото се предполага наличието на гръцки първоизточник на Ливиевия текст. След съответните преобразувания при транскрибирането се получил наличният вариант на латински език. Оказва се обаче, че евентуално определяне на храма като принадлежащ на споменатата от Стефан Византийски жена е оспоримо от филологическа гледна точка.[25]

Същевременно, до нас е достигнала информация и за нимфа с името Мендеида (Μενδηΐς), която дори географски се свързва с Югоизточна Тракия. Според митографа Конон „Ситон, синът на Посейдон и Оса, бил цар на Тракийския Херсонес; той имал дъщеря Палене от нимфата Мендеида" (Con., Narr., 10).[26] Възможно е от нейното име да се получи топоним, звучащ близко до споменатото от Ливий светилище (Mendeideum < Μενδηΐδεῖον).

При така представените и коментирани оскъдни изворови данни връзката на споменатия от Тит Ливий templum Mendidium с йонийския град Менде е допустима от възможността за търсенето на двете реалии в един и същ район на Древна Тракия, недалеч от Енос, и от известната омонимия между тях.

В подкрепа на изказаната хипотеза може да послужат и съвсем ограничените сведения за географската среда, в която се провела битката между траките и римляните. Според Ливий, както беше вече споменато, проходът бил с дължина 10 римски мили; пътят преминавал през гори, бил тесен и неравен. Особено важно е уточнението, че отстъпвайки от сражението, траките се криели в гънките на долини, които им били добре познати. Приложената карта (Обр. 3) показва наличието на подобни природно-географски обекти по цялото протежение на района между категорично идентифицираните в разказа хидроними Мелас и Хеброс (Марица), като най-голяма е концентрацията им във височините Курудаг (Kurudağ) непосредствено на север – северозапад от Тракийския Херсонес.

Заключение

Предложената в настоящата работа интерпретация на израза „circum templum Mendidium" като свързан със селището Менде, разположено в близост до Енос, позволява уточняването на някои детайли от движението на предвожданите от Гней Манлий Вулзон

Ἠλεῖον Ἀναυχίδαν, ἔχει δὲ ἁλτῆρας ἀρχαίους. ἐλεγεῖον δὲ ἐπ᾽αὐτὸ γεγραμμένον ἐστὶν ἐπὶ τοῦ μηροῦ:

"Ζηνὶ θεῶν βασιλεῖ μ᾽ ἀκροθίνιον ἐνθάδ᾽ ἔθηκαν
Μενδαῖοι, Σίπτην χερσὶ βιασσάμενοι".

τὸ μὲν δὴ Θρᾴκιόν τι εἶναι τεῖχος καὶ πόλις ἔοικεν, ἡ Σίπτη: Μενδαίοις δὲ αὐτοῖς γένος τε Ἑλληνικὸν καὶ ἀπὸ Ἰωνίας ἐστίν, οἰκοῦσι δὲ ἀπὸ θαλάσσης ἄνω τῆς πρὸς Αἴνῳ πόλει.

[24] L. Loukopoulou, Thrace from Nestos to Hebros, 871: „… The … reference to an ethnic … may indicate that Mende was a *polis*, but the evidence is too slim…". Виж и Isaac, The Greek Settlements in Thrace, 158, където е посочен и скептицизмът на някои автори относно съществуването на Менде в Тракия.

[25] Благодаря на проф. М. Славова за това, че ме насочи към обстоятелството, че името на светилището, в което тази героизирана жена-епоним би трябвало да се почита, ще звучи на старогръцки Μενδεῖον, а не Μενδιδεῖον (срв. например νύμφη : Νυμφεῖον). За да се получи на латински име Mendideum, което да не е фонетично променено от Bendideum, е необходимо име с δ-основа – Μενδίς, ίδος, т. е. Мендида.

[26] Оригинален текст по TLG – Σίθων ὁ Ποσειδῶνος καὶ Ὄσσης, ὁ τῆς Θρᾳκίας Χερρονήσου βασιλεύς, γεννᾷ θυγατέρα Παλλήνην ἐκ Μενδηΐδος νύμφης.

римски легиони между Тракийския Херсонес и р. Хеброс.

Римляните поели от Лизимахия на север, преминали покрай р. Мелас и достигнали до топоним, чието идентифициране (Кипсела или Кипасис?) е неясно. Реката Мелас е сигурен ориентир, защото няма друг подобен природен обект в района. Локализацията на топонима, традиционно разчитан като Кипсела, е проблемна, тъй като – ако Ливий не е спестил нещо в своя разказ – не може Кипсела да е идентична с дн. Ипсала, най-малкото защото подобно разстояние не може да се премине с еднодневен преход.

При т. нар. Кипсела (топонимът подлежи на уточнение) войската била разделена на две части. Последвало преминаване през анонимен проход с дължина 10 римски мили. Там римляните били нападнати от траките, като битката продължила до вечерта, когато предният отряд достигнал при templum Mendidium, разположен до едноименния град, недалеч от Енос, докато вторият отряд останал в прохода. На следващия ден част от войската направила оглед на прохода. Двата отряда се съединили и достигнали до р. Хеброс (Марица).

Приложената карта (Обр. 3) показва вероятния район, в който следва да се търси проходът, където се провел сблъсъкът между траките и римляните. Дейвид Френч свързва използвания от Вулзон път с по-късните сведения на римските пътеводители, като привлича и други сведения, съобщаващи за наличието на път, свързващ р. Хеброс (Марица) с Тракийския Херсонес.[27] Редно е да се отбележи, че дори съвременното шосе (E87) между Кавакъой и Кешан кореспондира добре със съобщените от Тит Ливий откъслечни географски данни. Наличната антична информация не позволява по-конкретна пространствена идентификация на прохода, в който станало сражението; такава би била възможна едва след целенасочени теренни наблюдения и евентуални археологически проучвания.

Локализацията на templum Mendidium е в тясна връзка с тази на прохода. Към момента са известни само някои общи насоки. На първо място, топонимът трябва да се свърже с града Менде, който според информацията на Павзаний се намирал във вътрешността на материка, недалеч от Енос. Известно е също, че храмът се намирал на по-малко от един ден път от р. Хеброс (Марица), в равнинна територия, както впрочем свидетелства и разночетенето campus Mendidius в посочен по-горе манускрипт.

Не трябва обаче да се забравя и разказът, приписван на самия Вулзон, според когото много хиляди от траките загинали или били заловени от римляните в същия ден (на сражението в прохода), и особено важното уточнение – „много повече след няколко дни“ (Liv. 38.49.10–11 – … multa milia ipso die, plura multo post dies paucos …). Едно от възможните внушения на така предаденото изказване е, че римляните предприели операция за преследване на траките. Такава информация липсва в основния текст, където е представен сблъсъкът. Всичко това демонстрира необходимостта от нови проучвания върху тракийския инцидент на Вулзон.

Благодарности

Авторът благодари най-сърдечно на проф. д.ф.н. Мирена Славова и доц. д-р Георги Митрев за изказаните ценни препоръки относно превода на някои антични текстове и интерпретирането на разглеждания в настоящата работа топоним.

[27] D. French, *Roman Roads*, 22.

THE TOPONYM OF *TEMPLUM MENDIDIUM* IN TITUS LIVY AND ITS INTERPRETATION

Jordan Iliev

***Abstract**: The following paper is dedicated to the study of 'templum Mendidium', mentioned only by Titus Livy in connection with the march of the Roman troops under the command of Gnaeus Manlius Vulso from the Thracian Chersonese towards the Hebrus River in 188 BCE. This toponym was located, according to the ancient historian, less than a day away from the boundaries of Aenos. It is among the few specified landmarks and for that reason is important for the tracking of the Roman movement through Thrace. The lack of justification for the proposed in 1531 and adopted by the modern scholars replacement of 'Mendidium' with 'Bendidium' is distinguished. In support of the original reading are quoted manuscripts of Livy's work. Presented are arguments for association of 'templum Mendidium' with the Ionian settlement of Mende, mentioned by some ancient authors and sought near the lower downstream of Hebrus River, near Aenos.*

***Key words**: Ancient Thrace, Romans, passage, ambush, Hebrus.*

ФАЯНС НА СЕЛДЖУКСКИЯ СУЛТАНАТ ОТ ПЛОВДИВ

Румен Иванов, Георги Томов, Лале Авшар

***Анотация**: Генезисът на керамичното производство при селджукските турци се свързва с прототурските и турските племенни групи от Централна Азия от предислямския период. Силно влияние върху развитието на турското керамично изкуство оказал китайският порцелан в периода след разпадането на Източния хунски каганат. Разцветът на селджукското керамично производство е в края на XII – началото XIII в., когато функционират работилниците в Централен Северен Иран (Рей и Кашан) и в Сирия (Ракка и Русафа).*

При археологическите проучвания на средновековния пласт на територията на град Пловдив се открива импортна керамика от Близкия и Далечния Изток. Селджукски фаянс от средновековния Пловдив е намерен при проучването на Античния форум (обект „Форум–Запад"), Цитаделата (обект „Киркор Азарян №4; обект „Д-р Стоян Чомаков №5) и обект „Музея". Според технологическите си характеристики керамиката може да бъде обособена в две категории – работена на грънчарско колело (бързо въртящо се колело) и калъп. Открита е само трапезна керамика – чинии и купи, като всички фрагменти са изработени от бяла силикатна глина без опоснители, покрити със светлосиня или тюркоазена глазура. Украсата е предимно геометрична или съчетание между геометрични и флорални мотиви. Според формално-типологическите си характеристики и археометричните анализи селджукският фаянс от Пловдив може да бъде отнесен към керамичното производство на Северен Иран (Кашан) от периода на разцвета в края на XII – началото на XIII в.

***Ключови думи**: Селджукски фаянс, Пловдив, археометрия*

Характеристика на керамичното производство на селджуките

Генезисът на керамичното производство при селджукските турци се свързва с прототурските и турските племенни групи от Централна Азия от предислямския период.[1] Силно влияние върху развитието на турското керамично изкуство оказал китайският порцелан в периода след разпадането на Източния хунски каганат. С придвижването на селджукските турци на изток и заселването им на територията на Персия те влизат в контакт с ислямското изкуство, с хилядолетни традиции в керамичното производство.

Разцветът на селджукското керамично производство е в края на XII – началото XIII в., когато функционират работилниците в Централен Северен Иран – Рей и Кашан, в Сирия – Ракка и Русафа.[2] Центрове за производство са локализирани и в Анадолската селджукска държава – Кубад Абад (Коня), Алания (Анталия), Ахлат (Ван), Самсат (Адъяман), Коруджутепе (Елазъ), Тарсус, Акшехир и Диарбакър.

[1] E. Esin, Serçuklular önceki, Prot-Türk ve Türk Keramik sanatına Dair. – *Istanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayınları, Sanat tarihi Yıliği*, No: 9-10. Istanbul 1980.

[2] D. Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri; Anadoludan Önce Türklerin Sanat Ortaklıklar*, Istanbul 1993, 173.

Селджукската керамика е произвеждана с цел да посреща всекидневните нужди на населението и затова в ранните периоди срещаните форми са малко – предимно купи, паници, блюда и кани. В по-късните периоди започват да се срещат лампи, черпаци, играчки и др. Въпреки липсата на голямо разнообразие от форми, наличните, сами по себе си, показват доста различни характеристики. Срещат се няколко типа купи и паници: дълбоки, среднодълбоки и плитки, в повечето случаи с профилирано устие.

Според формално-типологическите си характеристики керамиката от Селджукския султанат може да бъде класифицирана в две основни групи – архитектурно-облицовъчна и битова. Към първата група принадлежат облицовъчните плочки, които се използват като декоративни елементи в гражданската (дворци, кервансараи, медресета, болници, гробници) и религиозната архитектура (джамии, месджиди), известни от цялата територия на империята. Към втората група спада битовата керамика, предимно трапезна. В материала за изработване на архитектурната и битова керамика разлики почти не се срещат. Незначителни разлики може да се видят при изпълнение на орнамента.[3] Една от най-разпространените техники за украса на селджукските турци е подглазурната. Използвана е при битовия и архитектурен фаянс, като всеки район си има специфични декоративни особености. Друго характерно за селджукския фаянс е, че той не е ангобиран, а глечта е нанесена направо върху повърхността.[4] Керамичното производство в Рей, Кашан (Иран) и Ракка (Сирия) в периода на Голямата селджукска империя и в нейния анадолски период имат доста сходни елементи, което може да затрудни определянето на произхода.

Според технологическите си особености и цвета на глината се обособяват две категории керамика – червеноглинена (цветна) и белоглинена (сивобяла). Първата е слабо разпространена в сравнение с втората, която се среща на широк географски ареал – на изток до Афганистан и на запад до Анатолия, като показва и редица регионални особености. Афганистанските майстори използват различна по състав глеч, например с голямо количество олово. Керамиката на анадолските селджукски турци има специфичен белег – глечта се олива във външната част надолу към дъното на самия съд. Керамиката, открита в Афганистан, има доста общи черти с тази от Иран.[5]

Белоглинената керамика според повечето изследователи имитира или е повлияна от китайското порцеланово изкуство и е известна в литературата като çini.[6] В периода на Абасидите основно се имитират китайските образци. Голям принос за развитието ѝ имат селджукските турци, които въвеждат нови технологически способи при декорацията – lüster (люстер), minai (минаи), kabartma (кабартма; релефна) и ajur (ажур; ажурна), които не се срещат в предходните периоди. Белоглинената керамика в характерния стил на изработка и орнаментация за пръв път започва да се среща в Иран след създаването на Голямата селджукска империя. Преди това в Иран се среща само керамика с керемиденочервен и близо до нея цветове.[7] Погрешно е характеризирането на керамиката като персийска или иранска.[8]

[3] D. Kuban, *Selçuklu çağaında Anadolu sanatı*, Istanbul 2002, 338.

[4] G. Öney, *Türk çini sanatı*, Istanbul 1976, 11.

[5] G. Fehervari, *Ceramics of the Islamic World*, London, 2000, 157, 162, No. 199; O. Watson, *Ceramics from Islamic lands*, 2004, 303–331.

[6] M. Ağatekin, *Serçuklu dönemi seramik yüzeylerde insan betimlemeri*, Eskişehır 2003, 28; D. Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri; Anadoludan Önce Türklerin Sanat Ortaklıklar*, Istanbul 1993, 174.

[7] G. Fehervari, *Pottery of the Islamic World. Kuwait: Tareq Rajab museum*, London 1998, 37.

[8] C. Morgan, *The Byzantine pottery. – Corinth, XI*, Cambridge-Massachuesetts 1942; Г. Шейлева, Разкопки на средновековното селище, крепост и некрополи край село Искрица, Гълъбовско през 1989–1994. – *Марица–Изток*, 3, 1995, 247, обр. 15 а; Б. Борисов, Керамика и керамично производство през XI – XII в. от територията на днешна Югозиточна България. – *Марица–Изток. Археологически проувания*, Раднево, 2002, 149, обр. 137 з.

Терминът „çini“ (фаянс) съдържа известна неточност. Отнесен към нашите материали, става въпрос за полуфаянси, като имаме предвид покритието от прозрачна глазура. За същинския фаянс е характерна непрозрачна глазура. Но и за изработените в тази техника изделия терминът „фаянс“ е добил популярност.

Корпусът на съдовете е изработван от силициев двуокис (80%), каолин (10%) и фрито стъкло (10%). Всички цветове са подготвени като смес от пигмент и фрито стъкло, хомогенизирани в хромел. След нанасяне на украсата от стъклен пигмент, повърхността се покрива с прозрачна безцветна глазура от оловно-калаена алкална смес. Средната температура на изпичане е сравнително ниска – 900 – 1300° С.[9]

Технологичният процес на изработка на керамиката преминава през три етапа: подготвителен, съзидателен и укрепващ. Всеки от тях преминава през различни, специфични за него процеси, до окончателното оформяне на самия съд. Като опоснители са използвани доломит, кварц, мрамор и кремък с цел намаляване на водното съдържание и заздравяване на корпуса на съдовете при изпичане. Следва нанасяне на орнамента с глеч в различни нюанси на черно, лилаво, тюркоазено синьо и др. Съдовете се изпичат с цел да не се смесят цветовете. След повторното нанасяне на глечта отново се поставят в пещта за поредното изпичане.

Чиниите са един от най-разпространените и използвани съдове в Голямата селджукска империя, по-късно заимствани и от османските турци. В основата на тяхната форма са аналогичните китайски порцеланови изделия. С Китай е свързано и наименованието им – чинии (от османски „çini“ – „китайски, китайско производство“). Основната им разлика от блюдата са сравнително широките наклонени бордюри, които се отделят от тялото с изявен ръб.

От България е известна само керамика от втората група, ограничена в Югоизточната Тракия: Пловдив;[10] с. Полски Градец, общ. Раднево;[11] с. Дядово, общ. Нова Загора; с. Знаменосец, общ. Раднево; с. Искрица, общ. Гълъбово;[12] с. Искра, общ. Първомай.[13] Изключения са Перник[14] и Търново[15]. При археологическите проучвания на средновековния пласт на територията на град Пловдив се открива импортна керамика от Близкия и Далечния Изток. Селджукски фаянс от средновековния Пловдив е открит при проучването на Античния форум (обект „Форум – Запад“), Цитаделата (обект „Киркор Азарян № 4; обект „Д-р Стоян Чомаков № 5) и обект „Музея“.

Обект „Форум–Запад“

Редовните археологически проучвания се проведоха под ръководството на Елена Кесякова в периода 2012 – 2015 г.[16] Върху античните останки на западните пропилеи на Форума се проучи пласт с дебелина 1,5 м от X – началото на XIII в. Откриха се десет фрагмента и един частично запазен съд от бяла глина (фаянс). Изработени са на бързо въртящо се колело, тънкостенни, без примеси. Изключение прави само един фрагмент, който е изработен на калъп. Размерите на материалите са незначителни и не може да се възстанови формата и декоративната композиция. Украсата е геометрична с изключение на един случай, при

[9] В. Sakarya, Serçuklu ve Osmanlı Çinilerin Minalojik ve Morfolojik Farklılıklarının Arkeometrik Yönden incelenmesi, *Yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Entstitütü, Arkeometri Ana bilim dalı*, Adana 1999, 205.

[10] Р. Иванов, Р. Иванов, Керамика на Селджукския султанат от България. – *Журнал за исторически и археологически проучвания*, 2016, 1 – 2, 10 – 17.

[11] Б. Борисов, *Полски Градец. Археологически проучвания*, Велико Търново 2013, 402, обр. VII б;

[12] Г. Шейлева, Разкопки на средновековното селище, крепост и некрополи край село Искрица, Гълъбовско през 1989 – 1994. – *Марица – Изток*, 3, 1995, 247.

[13] Благодарим на научния ръководител на разкопките доц. д-р Ив. Джамбов за предоставените материали за публикуване.

[14] Й. Чангова, *Перник*, т. 3, София 1992, 110.

[15] Д. Рабовянов, *Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица*, т. 1, Велико Търново 2015, 653, 1877а, 1877б.

[16] Участие в проучванията взе един от авторите на настоящата статия – Румен Иванов.

който има флорални мотиви. Орнаментът е нанесен с остър предмет върху мократа глина и контурите са били запълнени с тюркоазено синя глазура.

Специално внимание трябва да се обърне на фрагмента, който е изработен на калъп (**обр. 1**). Глината е много фина без опоснители. Съдът е излят от рядка хомогенна глина в калъп. Повърхността е покрита с бяла глеч, а между орнамента е нанесена глеч с тюркоазен цвят. Дебелината на стените е 0,4 – 0,6 см. Вероятно се касае за част от трапезен съд (купа или паница), вътрешната повърхност на който е декорирана с релефни флорални мотиви.

Аналогични съдове, с релефна украса и изработени на калъп, са известни от Големия селджукски султанат и най-вече от работилниците от Северен Иран – Кашан, Рей и Афганистан (обр. 2). Основните използвани глазури са алкалните с тъмно зелен и тюркоазен цвят.

От боклучна яма произхожда един частично запазен съд, открит с монети на Алексий III Ангел (1195 – 1203) и латински имитации от началото на XIII в. (**обр. 3**). Корпусът на съда е изработен от бяла силициева глина. Стените са плавно заоблени, бордюрът е тесен и наклонен навътре. Има широко дъно, поставено върху кухо пръстеновидно столче. Височина – 6 см, диаметър при устието – 24 см, диаметър при дъното – 8 см, височина на столчето – 1 см, диаметър на столчето – 0,8 см. Заради белия цвят на глината съдът не е ангобиран. Посредством остър предмет повърхността на съда е украсена с врязан подглазурен орнамент. Декоративната композиция е запълнена с тюркоазеносиня глеч и по този начин контурите са добре изразени. Този вид техника на декориране е характерна за селджукските керамични работници от Северен Иран **(обр. 4**).

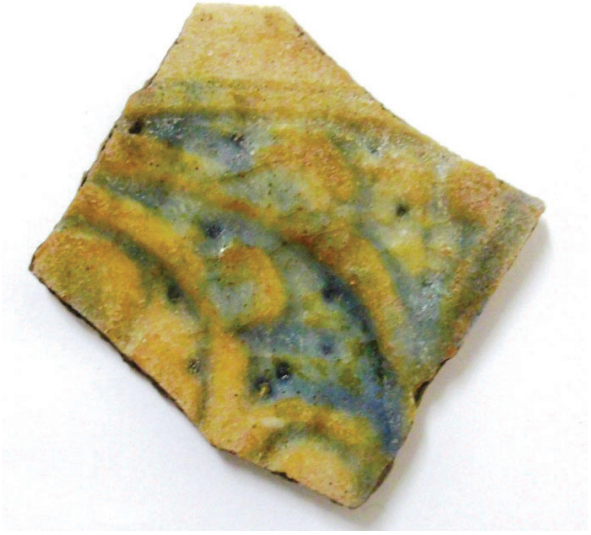

Обр. 1. *Фрагмент от фаянсов съд от обект „Форум – Запад“ с релефна украса, втората половина на XII – началото на XIII в.*

Обр. 2. *Фаянсов съд с релефна украса от Афганистан, втората половина на XII в.*

Централно място в декорацията заемат два проникващи един в друг кръга, в които има цветя. Около тях са разположени на сравнително равно отстояние три правоъгълника със стилизирани растителни мотиви в тях, които продължават към ръба на съда. Еди-

ният от правоъгълниците, разположен точно под мястото, където двата кръга проникват един в друг, се вклинява в тях посредством триъгълен елемент, съставен от по няколко линии. Другите два правоъгълни елемента се допират само до по един от кръговете. В другата пресечна точка на двата кръга, срещу единия от правоъгълниците, се намира листовиден орнамент с три върха (**обр. 5**). Този тип украса, изпълнена по този начин, е типична за селджукските керамични традиции.

Характерните белези на фаянса на анадолските селджукски турци при сравнение с този открит в Пловдив, не се наблюдават – глечта е била по-гъста и си остава по същия начин, както си е била нанесена върху външната част на чинията, без да се олива. Чинията с тези характеристики стои по-близо до селджукските керамични работилници в Иран от края на XII – началото на XIII в.

Обект „Киркор Азарян № 4“

При спасителни археологически проучвания под ръководството на Мая Мартинова (Регионален археологически музей – Пловдив) в средновековна боклучна яма заедно с обикновена и монохромна сграфито керамика са открити три фрагмента от селджукски фаянс. Фрагментите са незначителни и не може да се възстанови формата. Изработени са от силикатна глина. Повърхността е покрита с глеч с тюркоазен цвят. Липсва украса.[17]

Обект „Д-р Стоян Чомаков № 5“

Проучванията са ръководени от Елена Божинова (РАМ – Пловдив) през 2012 г. Обектът е ситуиран в укрепената част на късноантичния и средновековен град на южната част на Небет тепе. В статия на Елена Божинова и Камен Станев в Годишника на Регионален археологически музей – Пловдив за резултатите от проучването на обекта са публикувани фрагменти от селджукски фаянс.[18] При разкриването на сгради №5 и №6 са открити фрагменти от белоглинена керамика (според

[17] Непубликувани. Благодарим на научния ръководител Мая Мартинова за възможността да публикуваме фаянса.

[18] Е. Божинова, К. Станев, Нови данни за средновековния Пловдив. Резултати от спасителното археологическо проучване на ул. „Стоян Чомаков № 5“ – *Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив*, 12, 316 – 360.

Обр. 3. *Фаянсов съд от обект „Форум – Запад“, краят на XII – началото на XIII в.*

Обр. 4. *Фаянсов съд от Кашан (Северен Иран), XII – началото на XIII в.*

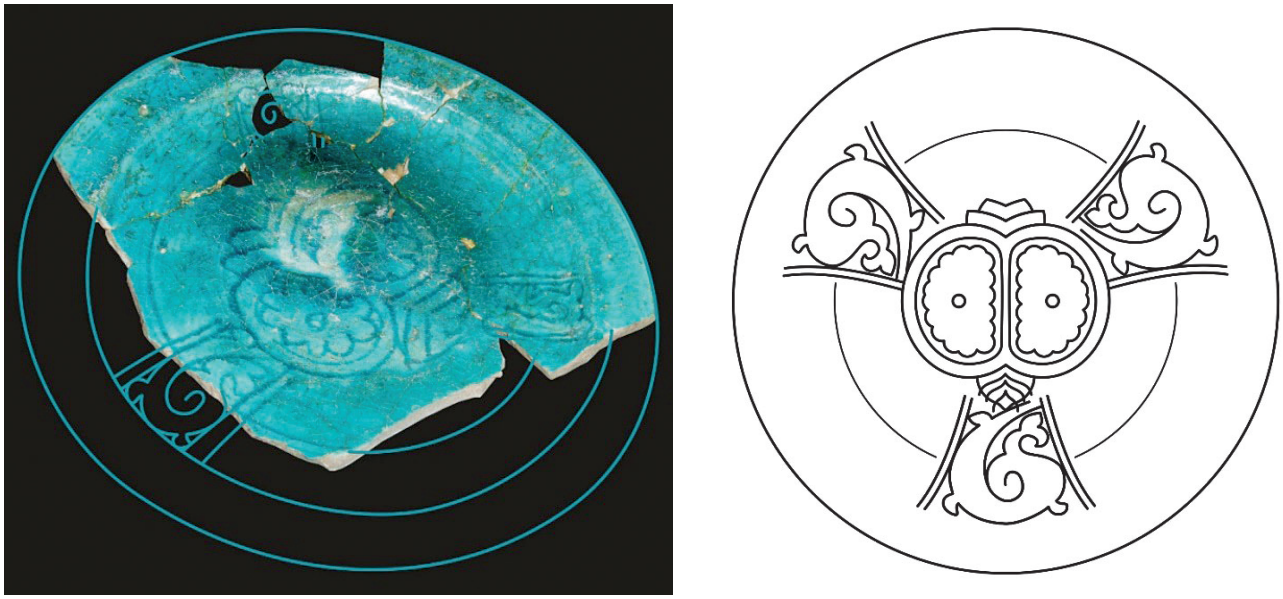

Обр. 5. *Графична възстановка на съда от обект „Форум – Запад“, краят на XII – началото на XIII в.*

проучвателите), с глазури, които са характерни за селджукския фаянс – бяла (типична за афганистанските керамични работилници), светлосиня и лазуреносиня (тюркоазена) глазури. Според авторите фаянсът е работен на калъп, аналогичен на този открит при проучването на обект „Форум–Запад“.[19] Фрагментите са от дълбоки купи и чинии (паници според авторите) с геометрична украса. Фаянсови съдове с релефна украса и изработени на калъп са известни от работилниците в Северен Иран (Кашан) и Афганистан **(обр. 6)**.

Обект „Музея“

При археологическите проучвания на средновековните пластове над античните инсули са открити два фрагмента от селджукски фаянс.[20] Фрагментите са незначителни, от трапезни съдове, формата на които не може да бъде възстановена. Корпусите на съдовете са били изработени от силикатна бяла глина без опоснители. Повърхността им е покрита с алкална глеч с тюркоазен цвят.

Обект „Източна порта“

При проучването на средновековния пласт над античната порта на Филипополис през месец октомври 2017 г., под ръководството на Мая Мартинова, се откриха фрагменти от селджукски фаянс. Фрагментите са незначителни и не може да се възстанови формата. Изработени са от силикатна глина. Повърхността е покрита с глеч с тюркоазен цвят. Липсва украса.

Археометрични изследвания на фаянса от обект „Форум – Запад“

Фаянсът от обект „Форум – Запад“ беше подложен и на допълнителен археометричен анализ за изясняване на неговия физико-химичен състав и произход.

Обр. 6. *Фаянсов съд от Кашан (Северен Иран), краят на XI – началото на XII в.*

Методика: Фрагменти от керамиката бяха внимателно почистени от повърхностни замърсители и изсушени в десикатор за 48 часа. За анализ на стратиграфията на някои от образците бяха изготвени аншлифове. Първоначално, визуалните белези на пробите (повърхностна характеристика и морфология на фрагментите, декорация, цвят и текстура на глазурата и глината) бяха изследвани с неделструктивни фотографски методи, включващи заснемане в разсеяна и коса светлина и макрофотография. Допълнително изследване на повърхността на глазурата и керамиката беше проведено със стереомикроскоп при увеличение 10х – 30х. Финалното морфологично изследване беше осъществено с помощта на сканиращ електронен микроскоп (Електро-

[19] Пак там, 329.

[20] Изказваме благодарности на ръководителя на разкопките Жени Танкова (РАМ – Пловдив) за предоставената ни възможност да публикуваме материалите.

нен микроскоп JEOL 6390 и INCA Oxford анализатор) при увеличения 30x, 50x и 100x, след метализиране на пробите със злато в магнетронен разпрашител под вакуум (ELMI Sputter)[21] (**обр. 7**).

Съставът на глазурата и керамиката беше определен чрез електронносондов микроанализ на изготвените аншлифове. Определянето на елементите в пробите беше направено с енергийно-дисперсионна рентгенова спектроскопия посредством СЕМ (СЕМ–ЕДС). На **обр. 8** са представени СЕМ изображение, включващо три зони от подготвен за изследване образец – Sp7 (глазура), Sp8 (гранична зона), Sp8 (глина).

Проведеният рентгенов енергийно-дисперсионен микроанализ (ЕДС) на глазурата установява наличието на елементите Al, Si, O, Na, Mg, Cl, K, Ca, Fe и Cu Резултатите са представени в таблица 1. (**табл. 1**).

[21] Изследванията са проведени от авторите Р. Иванов и Г. Томов в Лабораторията по електронна микроскопия и микроанализ на Институт по физикохимия към БАН.

Наличието на мед обяснява тюркоазения цвят на глазурата, който се получава в присъствието на двувалентни медни йони (Cu^{2+}).[22] При проследяване на развитието на технологиите за приготвяне на ислямските глазури става ясно, че в тях като алкална добавка присъства Na_2O, но също и олово. [23] Тези глазури са стъпка към получаване на прозрачни, безцветни глазури, които дават възможност да се проявят точно подглазурните цветове и рисунки. Същевременно добавянето на оловото позволява да се намали в значителна степен недостатъкът на алкалните глазури, който се изразява в поява на характерните тънки пукнатини.[24] Това е друга специфична особеност на глазурата на керамиката от Кашан, която не съдържа олово, за разлика от тази в Анадолския селджукски султанат (Коня, Ахлат). Типологичният и археометричен анализ на фрагментите от Пловдив

[22] И. Кулев, *Археометрия*, София 2012, 352.

[23] M. Tite et al., Lead glazes in antiquity – methods of production and reasons for use, *Archaeometry*, 40, 2 (1998), 241 – 260.

[24] И. Кулев, *Археометрия*, 351.

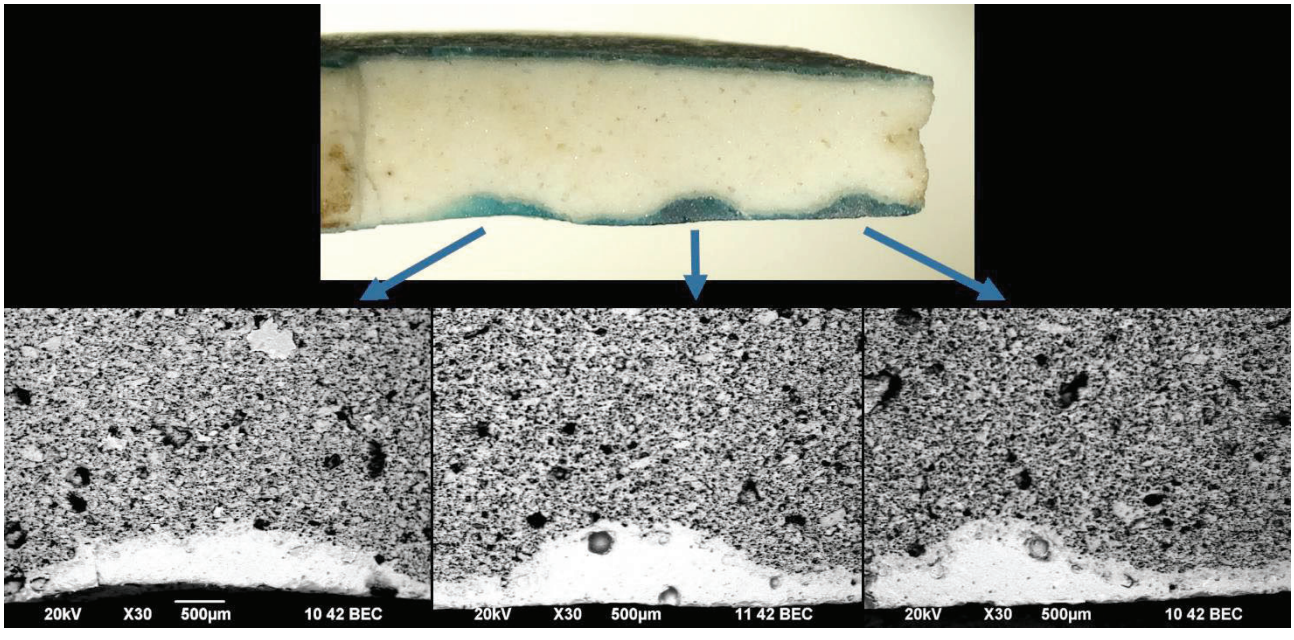

Обр. 7. *Керамичен аншлиф (макрофотографско изображение) и СЕМ изображение (BEC режим при увеличение 30x), което демонстрира двата основни компонента: керамично тяло и глазура*

недвусмислено сочат произхода на керамиката от Северен Иран (Кашан).

***

Селджукската керамика от България е концентрирана в един ограничен район на разпространение, селищата в ареала на средновековните градове Верея и Филипопол. Има няколко вероятни начина керамика от Селджукския султанат да попадне в този ареал – чрез присъствие на население с източен произход, което е твърде вероятно, или по търговски път. В периода XII – XIII в. търговците от Близкия Изток усилено търгуват с големите византийски градове като Константинопол и Солун. Това е една от предпоставките за попадането им в днешните български земи. В своята „История на похода на император Фридрих“ Ансберт отбелязва интересен факт – „*Post eam victoria rursus ex defenito consilio imperatoris et principum idem glory sus dux unacum consangiuineo suo Perhtoldo duce Meranie maiori parte exercitus delecta civitatem opulentissmam Veroi dictam et a paganis et Turcis tributaries imperatoris Constantinopolitani possesam destinatus est expugnare – След тази победа отново по общоприето решение на императора и велможите същият славен херцог Перхтолд и с една по-голяма част отбрана войска беше натоварен да завладее богатия град, наречен Верои, който беше владян от турци – данъкоплатци на константинополския император.*“[25] Това може да е причината за наличието и ограниченото разпространение на селджукска керамика в Горнотракийската низина – присъствието на една група население във Верея, която Ансберт отбелязва като Turcis (турци). Бъдещите проучвания вероятно ще дадат още повече информация за този тип материали от близкоизточен произход в българските земи.

[25] Ansbert, *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris*, Латински извори за българската история, т. 3, София 1965, 267.

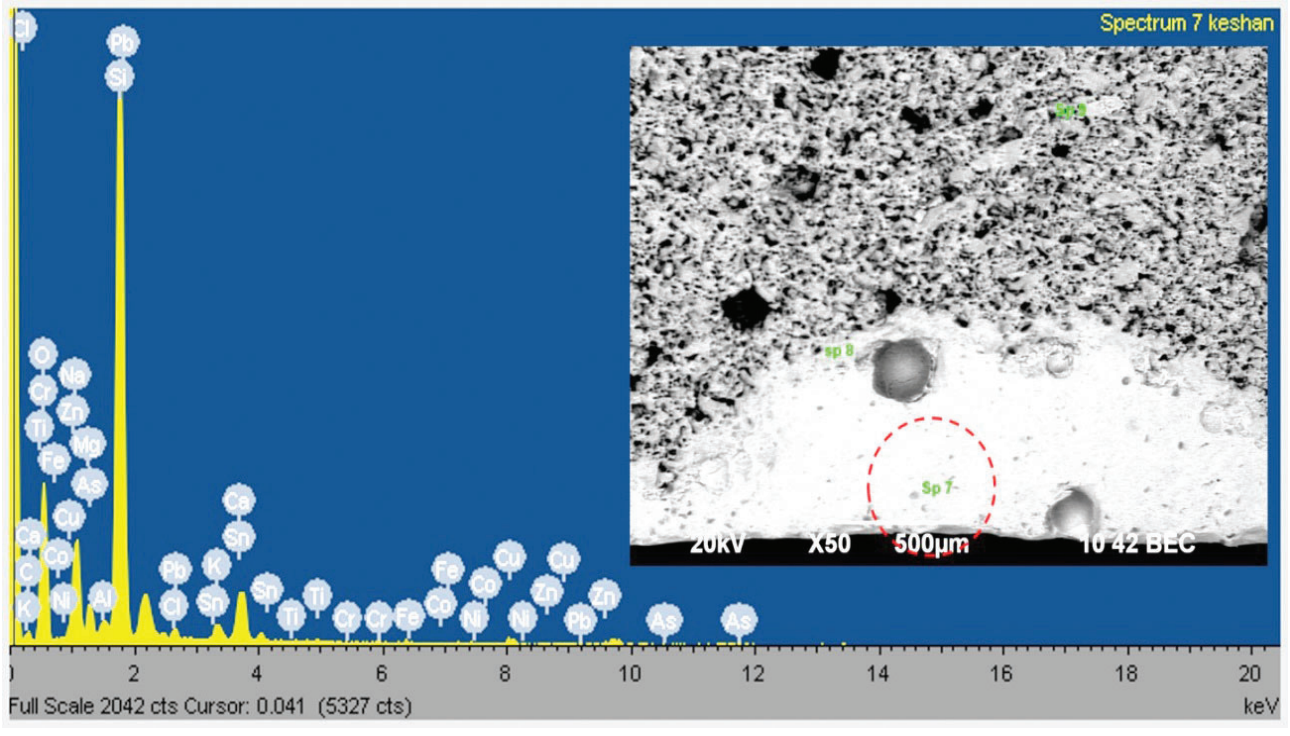

Обр. 8. *СЕМ изображение и графично изображение на рентгенов енергийно- дисперсионен микроанализ на една от картираните точки - Sp7 (глазура)*

Element	App Conc.	Intensity Corr.	Weight%	Weight% Sigma	Atomic%	Compd%	Formula	Number of ions
C K	0.00	0.2362	0.00	0.00	0.00	0.00	CO2	0.00
Na K	1.51	0.9123	9.29	0.50	8.50	12.52	Na2O	10.13
Mg K	0.26	0.6883	2.11	0.22	1.82	3.49	MgO	2.17
Al K	0.12	0.9452	0.70	0.15	0.55	1.33	Al2O3	0.66
Si K	6.60	1.1273	32.79	0.43	24.55	70.15	SiO2	29.29
Cl K	0.10	0.6914	0.82	0.13	0.49	0.00		0.58
K K	0.24	0.9801	1.35	0.19	0.73	1.63	K2O	0.87
Ca K	0.90	0.9400	5.35	0.24	2.81	7.49	CaO	3.35
Ti K	0.00	0.7960	0.00	0.00	0.00	0.00	TiO2	0.00
Cr K	0.00	0.8179	0.00	0.00	0.00	0.00	Cr2O3	0.00
Fe K	0.06	0.8289	0.39	0.16	0.15	0.50	FeO	0.18
Co K	0.00	0.8157	0.00	0.00	0.00	0.00	CoO	0.00
Ni K	0.00	0.8388	0.00	0.00	0.00	0.00	NiO	0.00
Cu K	0.23	0.7981	1.64	0.32	0.54	2.06	CuO	0.65
Zn K	0.00	0.7968	0.00	0.00	0.00	0.00	ZnO	0.00
As L	0.00	0.9886	0.00	0.00	0.00	0.00	As2O3	0.00
Sn L	0.00	0.7370	0.00	0.00	0.00	0.00	SnO2	0.00
Pb M	0.00	0.6697	0.00	0.00	0.00	0.00	PbO	0.00
O			45.55	0.54	59.87			71.42
Totals			100.00					
							Cation sum	47.30

Табл. 1. *Елементен състав на глазура (проба Sp7)*

SELJUK SULTANATE FAIENCE FROM PLOVDIV

Rumen Ivanov, Georgi Tomov, Lale Avshar

Abstract: *The genesis of Seljuks' ceramics industry is connected with Proto-Turks and Turks tribal groups from Central Asia, period known in the literature as a pre-Islamic period. The development of Turk's ceramic art has been significantly influenced by the Chinese porcelain during the period of Eastern Hun khaganate dissolution. The vigorous growth of Seljuks' ceramics industry is in the period between the end of XII and the beginning of XIII century when the function of ceramic workshops in Central North Iran (Rey and Kashan) and Syria (Raqqa and Al-Rusafa) is well documented.*

Archeological excavations of the medieval horizon of city of Plovdiv have revealed import ceramic from the Near and Far East. Seljuks' faience from medieval Plovdiv is found during excavations of the Antic Forum (archeological site "Forum–West"), the citadel (archeological site "Kirkor Azarian" #4), archeological sites „Dr. Stojan Chomakov" #5 and "Muzeia". According the technological characteristics the ceramic can be divided into two groups - manufactured by using potter's wheel (fast wheel) and by means of molds. Only tableware – plates and bowls were found. All discovered fragments are manufactured from white silica clay without presence of tempering materials and covered with light blue or turquoise glaze. The decoration is predominantly geometric or combination of geometric and floral ornamentation.

According to the typological characteristics and the archaeometric analysis the Seljuks' faience found in Plovdiv can be referred to the ceramic industry of North Iran (Kashan) from its period of flourishing between the end of XII and the beginning of XIII century.

Key words*: Seljuks' faience, Plovdiv, archaeometry*

ЦЪРКВАТА „СВЕТА СОФИЯ“ В КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КРЪСТОНОСЦИТЕ

Кристиян Лъсков

***Анотация**: Настоящата статия разглежда представата за Великата църква, формирана у кръстоносците вследствие на техния непосредствен допир с патриаршеския храм на византийската столица. Направен е опит за систематизация и критичен анализ на разнообразната изворова информация. По-подробно е разработен проблемът за сакралността на „Света София“ в контекста на западната парадигма в края на XI – първата половина на XV век. Посочената времева рамка дава възможност кръстоносната представа за храма на Божията Премъдрост да бъде разгледана условно в нейния генезис, развитие и загиване.*

***Ключови думи**: Константинопол, пилигрими,„Света София“, кръстоносни походи.*

С пришиването на кръста и поемането по дългия път към Ориента западните християни влизат в сблъсък, който трябва да бъде разглеждан, освен всичко друго, и като сближаване на различни светове и култури. По отношение на Византия тази реалност намира най-съществено и пълно отражение в съприкосновението на кръстоносците със столичния град. Към навечерието на кръстоносната епоха между католици и православни е налице фундаментална враждебност, белязана от взаимно презрение и отричане, и от нехристиянска завист. Ето защо е твърде любопитно и важно да се проследи отношението на едните към другите, и особено през призмата на съзидателното и чрез онези религиозни топоси, които въплъщават византийската култура, мисъл, космология и разбиране за видимо и невидимо. Най-ярък изразител на тези представи за византийското се явява църквата „Света София“, а нейното място и роля в кръстоносните повествования са сигурен и богат на информация източник за отношението на западния средновековен човек към света на неговите братя християни на Изток. Основната причина за това се крие в изключителната значимост, своеобразност и безпримерно влияние на Великата църква, която в никой случай не попада под общ знаменател. Тя не е построена нито като скевофилакион – реликвите в нея се появяват значително покъсно, нито като дворцова черква или с друг частен характер, а още по-малко тя изпълнява функции на мавзолей.[1] Нужно е да си зададем въпроса каква рецепта и логика е заложена в представата за църквата на Божията Премъдрост, като главен и най-мощен изразител на светия образ на византийската столица? И доколко светите реликви – обект на най-ви-

[1] Н. Кондаков, *Византийские церкви и памятники Константинополя*, Москва 2006, 118.

соко почитание и преклонение през епохата, участват в изграждането на тази представа?

В разглеждането на този специфичен случай ние използваме цялата широта, с която са натоварени понятията кръстоносна идея и кръстоносци, за да съумеем да дадем един пълен и реципрочен образ на Голямата църква – от зараждането на кръстоносната идея в края на XI век и до последните отгласи на нейните носители в залеза на Богоспасения град Константинопол, притихнал под сянката на полумесеца.

В опита ни за осмисляне и оценка на западните разбирания е важно да направим съответния логически преход, посредством вменената представа за „Света София“ на Запад, с която много от пилигримите на кръста пристигат в Зеницата на света:

> *„Във всеки случай ясно е, че неоценимите съкровища на майката църква Света София, което значи Мъдрост [Божия], е поголямо от съкровищата на всички други църкви и без съмнение са равни на съкровищата от храма на Соломон.“*[2]

Това пропагандно, фалшиво по всяка вероятност, писмо има за цел да „възпитава“ в достойнствата на Града кръстоносците след Първия поход. Под неоценими съкровища се имат предвид не християнските реликви, а скъпоценният метал – така още тук пролича противопоставянето със сведенията за константинополските черкви и манастири. Споменаването на Соломоновия храм е само любопитен нюанс и алюзия към популярната легенда за реакцията на Юстиниан I (527 – 565) при вида на новопостроения от него храм, когато възкликнал: „Соломоне, аз те надминах!“, имайки предвид именно старозаветната светиня в Йерусалим.[3] Отдавна унищоженият храм на Соломон е обект на много спекулации, като в някои случаи златото и среброто в него се оценяват на около 87 милиарда долара.[4] Това прави сравнението му с Голямата църква удивително, чийто проект изглежда е струвал 23 милиона златни номизми.[5]

Сведение за тази ранна история на храма на Божията Премъдрост и строежа му откриваме в обобщен вид и при Вилхелм от Болдензеле:

> *„Най-забележителна в този град обаче е църквата Света София, т.е. Премъдрост Божия, която построил пресветият император Юстиниан, като я дарил с привилегии за вечни времена и я украсил. Вярвам, че под небето, откакто свят светува, е нямало толкова съвършена постройка, която да се сравни с нея по великолепието и големината ѝ“*[6]

Действително Юстиниан I поръчва строежа на Голямата църква, завършена и осветена през 537 година. Съвършенството и своеобразността на това здание обаче са дело на майсторите Антемий от Трал и Исидор от Милет, чиято иновативна идея за полукупол, преливащи в централния купол, придава на вътрешното пространство невиждана височина и широта: изключително съчетание между геометрия, светлина и космология.[7] Украсата и великолепието, за които хронистът само споменава, са невъобразими. Скъпоценни камъни, злато, сребро и слонова кост били използвани в невероятни количества. По този повод големият изследовател на византийската култура Ш. Байе ще напише: „Рядко

---

[2] Н. Марков, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, Велико Търново 2012, 141.

[3] T. Jackson, *Byzantine and Romanesque Architecture*, I, Cambridge University Press, 1913, 86, 100; Р. Браунинг, Юстиниан *и Теодора*, София 2008, 90; С. Иванов, В *търсене на Константинопол*, София 2014, 297.

[4] http://www.templemount.org/TMTRS.html (достъпен 5 август, 2017); http://www.creationconcepts.org/resources/SOLOMON.pdf (достъпен 4 август, 2017).

[5] Р. Браунинг, *Юстиниан и Теодора*, 89.

[6] Н. Марков, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 277.

[7] I. Potamianos, W. Jabi, Geometry, Light, and Cosmology in the Church of Hagia Sophia, *International Journal of Architectural Computing*, 5, Issue 2, Liverpool 2007, 305 – 315.

някога разточителството се простира толкова далече.“[8] Въпреки това, думите на Вилхелм Болдензелски трябва да бъдат приети с голяма премереност, тъй като те се отнасят до състоянието на „Света София“ много след латинското завоевание и господство над Града, когато всичко драгоценно е изнесено от храма, както свидетелства Никита Хониат – по светотатски начин.[9] Все пак някои изследователи, като например Емерсън Суифт, дават и положителна оценка на кръстоносните завоеватели и аргументират тезата, че те имат съществена роля в консервирането и опазването на Великата църква, подсилвайки нейната структура.[10] Големината на „Света София“ неслучайно прави впечатление на Вилхелм от Болдензеле дори през XIV век. До 1311 г. – две десетилетия преди неговото посещение, патриаршеската сграда е най-високата в света, ако не броим египетските пирамиди, а с височината на вътрешното си пространство – чак до построяването на Дуомо във Флоренция през 1436 г.[11] С цитата, с който озаглавихме настоящата част от нашето изследване, започва своето кратко описание на „Света София“ и Ханс Шилтбергер, а то продължава така:

> *„Тя се казва Света София, цялата е покрита с олово и в стените* [отвътре] *на черквата човек може да се огледа като в огледало, толкова гладко и фино са направени те от мрамор и лазулев камък* [лазурит]. “[12]

Въпреки че до посещението на Ханс Шилтбергер храмът претърпява три големи възстановявания, последното от които през 1346 – 1354 г.,[13] куполът на зданието след неговото повторно изграждане през 558 – 562 г. запазва общия си вид. Така късният кръстоносец правилно забелязва оловното покритие, което се отнася за куполната – покривна част, не и за стените. Чак през XIX век то вече е толкова разядено, че се налага екипът на Фосати да го възстанови, за да спре течовете.[14] Интериорът е доста по-разнообразен от даденото като описание от хрониста. Разноцветен и всякакъв по вид мрамор е използван при вътрешната декорация. Стените на кораба също са облицовани с мраморни плочи, но таваните и повърхностите на стените – от екзонартекса до апсидата, били покрити със злато и златни мозайки.[15] За украсата на „Света София“ баварският рицар оставя и едно твърде любопитно съобщение:

> *„Когато император Константин завършил черквата, наредил да поставят за украса пет златни колела*[16] *горе в кубето по средата на черквата. Всяко колело е голямо и дебело колкото воденичен камък. Но например Йоан снел две от тях по време на голямата война, която Баязид, турският султан, водил с него, когато обсаждал седем години Цариград.*[17] *При*

[8] Ш. Байе, *Византийское искусство*, Санкт Петербург 1888, 38.

[9] N. Choniates, Historia, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*,, 35, Bonnae 1835, 757 – 758; Добър коментар върху разорението на Града през 1204 г. вж. при J. Krause, *Die Eroberungen von Constantinopel im dreizehnten und fünfzehnten Jahrhundert durch die Kreuzfahrer, durch die nicäischen Griechen und durch die Türken, nach byzantinischen, fränkischen, türkischen Quellen und Berichten*, Halle 1870, 21 – 101.

[10] E. Swift, The Latins at Hagia Sophia, *American Journal of Archaeology*, 39, 4 (1935), 461 – 474.

[11] С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 36 – 37.

[12] Х. Шилтбергер, *Пътепис*, София 1971, 76.

[13] Ch. Duppel, *Ingenieurwissenschaftliche Untersuchungen an der Hauptkuppel und den Hauptpfeilern der Hagia Sophia in Istanbul*, Karlsruhe 2010, 4 – 5.

[14] Ch. Duppel, *Ingenieurwissenschaftliche Untersuchunge,* 35, 72, 100, 102.

[15] С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 40, 42 – 43, 54.

[16] В оригиналния текст е употребена думата „scheuben“ (J. Schiltberger, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, Tübingen 1885, 47) – погрешно изписване на немската дума die Scheibe (мн. ч. die Scheiben), която в Пътеписа е най-удачно да се използва на български в значението ѝ на диск – дискове, а не на колела.

[17] Става въпрос за обсадата на османския султан Баязид – в оригиналния текст „Weyasit“, през 1394-1402 г. (Повече за тази обсада вж. D. Bernincolas-Hatzopoulos,

същия този султан аз бях по негово време в Турция. Аз видях трите колела в черквата. Света София има триста врати, а сто от тях са целите от месинг[18]. "[19]

Макар и твърде дискусионно, не бива да ни изненадва тук упоменаването на Константин, като непременно става въпрос за Константин I (306 – 337). Юстиниан действително поръчва градежа на Великата църква – такава, каквато в голяма степен се е запазила до днес, за щастие на милионите туристи. Юстинияновият строеж, обаче, започва след изпепеляването на втората „Света София", издигната около 415 г. при Теодосий II (408 – 450). Теодосиевата църква на свой ред е построена след изгарянето на първата „Света София" през 404 г. Според някои изследователи – предимно по-стари, тази най-ранна „Света София" е построена до голяма степен именно при Константин Велики.[20] Друго мнение в историографията, обаче, приписва изграждането ѝ на Констанций II (337 – 361), за която теза, като че ли има по-сериозни доказателства към момента.[21] При тези обстоятелства, в твърдението на баварския рицар наистина има резон. И все пак, хронистът очевидно не е запознат с историята на строежите на „Света София", тъй като пренася първия и опожарен храм, според него Константинов, в своето съвремие. От друга страна, тези пет златни диска, за които пише авторът, представляват трудно разрешима загадка. Ханс Шилтбергер въобще единствен съобщава за подобна декорация в кубето на църквата. При все че преувеличенията в Пътеписа не са рядкост, западният пътешественик обаче свидетелства категорично, че сам е видял поне три от тези златни диска. По-важен е въпросът какво точно е видял горе, а не какво си мисли, че е видял. Необходимо е да си дадем сметка и да вземем предвид височината до най-горната част на храма, която е цели 56 м.[22] Голямата височина, разнообразието от цветове и първоначалното стъписване пред импозантността на зданието вероятно са объркали и нашия герой. Според Ван дер Вин описанието на дисковете е вдъхновено от златното покритие върху зидарията и е поскоро проява на личната богобоязливост на Ханс Шилтбергер.[23] Друго мнение в историографията, което доразвива първото, нежели да го отрича, се опира на сведенията за купола при Теофан Изповедник и Георги Кедрин и свързва описаното от тях покритие от златно стъкло в кубето с въпросните златни дискове.[24] Тези постановки са наистина логични, но могат да бъдат потърсени и други обяснения. В търсене на различно тълкуване, можем да се опрем на два факта от Пътеписа. С първия имаме предвид честите преувеличения на баварския кръстоносец,[25] а втория свързваме със споменатия вече коментар за Константин Велики. Това упоменаване на основателя на Града следва да ни подскаже, че хронистът е осведомен за някаква ранна легенда, очевидно свързваща Константин I с основаването на „Света София". Оттук не бива да изключваме вероятността част от тази легенда да включва и въпросните златни дискове. Преувеличени-

The First Siege of Constantinople by the Ottomans (1394 – 1402) and its Repercussions on the Civilian Population of the City, *Byzantine Studies / Etudes Byzantines*, 10, 1(1983), 38 – 51.

[18] Николай Марков очевидно погрешно предава като бронз използваната в оригинала дума "messing" (Вж. Н. Марков, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 417).

[19] Х. Шилтбергер, *Пътепис, 76.*

[20] Н. Кондаков, *Византийские церкви и памятники,* 118 – 119; Ш. Байе, *Византийское искусство*, 37.

[21] N. Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, Farnham 2014, 50; Н. Хенк разглежда този спорен момент доста подробно и историографски в статията си за Констанций II (Вж. N. Henck, Constantius o

[22] Ch. Duppel, *Ingenieurwissenschaftliche Untersuchunge,* 25, 66.

[23] V. Vin, Travelers *to Greece and Constantinople*, Leiden 1980, 259.

[24] F. Neumann, J. Telfer, *The bondage and travels of Johann Schiltberger*, London 1879, 231.

[25] Х. Шилтбергер, *Пътепис,* 160, бел. № 55.

ята в разказа тук са по-скоро с цел придаване на по-голяма достоверност и убедителност. Ако обаче действително има истинност зад думите на Ханс Шилтбергер или в предадената от него легенда, то тя може да бъде потърсена само в тази най-ранна история на „Света София“ и в декорацията на първия храм, поради това, че там неизвестните са много повече, а така също вероятностите и възможностите за спекулация.

Интересно в този откъс е и упоменаването на Йоан. Изследователите К. Дурак и Ван дер Вин с положителност допускат грешка, твърдейки, че в разказа се визира Мануил II (1391 – 1425).[26] В оригиналния текст тази персона е наречена „chaiser Janol“, като Janol изглежда е турската форма на личното име Йоан,[27] а също така се доближава по изговор и до немската му варианция – Йоанес. Използваната от автора дума „chaiser“ е сгрешено изписване на немската „der Kaiser“ – в значение на император. Употребената титулатура, както и обстоятелството, че Йоан VIII (1425 – 1448) по това време е все още малолетен, ни налагат да отъждествим „chaiser Janol“ с Йоан VII (1390) – племенника на Мануил II, на когото е възложена отбраната на столицата в отсъствието на неговия чичо между 1399 г. и 1402 г.[28] Именно в този интервал, според Ханс Шилтбергер – по време на обсадата, наместникът Йоан трябва да е свалил два от златните дискове в купола.

В края на своето описание баварският рицар дава любопитно съобщение и за вратите в Голямата църква. Посоченото число обаче е силно преувеличено. Действително и други поклонници свеждат броя на вратите над 300 и около 365, което трябва да се приеме символично – в съответствие с дните от годината.[29] Английски аноним от XIII век дори наброява 752 врати.[30] Всъщност обаче в храма най-вероятно не е имало повече от 40.[31] В съпоставка с това съобщение, според което 100 от вратите са месингови, Робер дьо Клари категорично отбелязва, че всички врати в църквата са изцяло от сребро:

„И нямаше в този манастир ни врати, ни панти, ни брави, нито други части, обикновено от желязо, които да не са целите от сребро.“[32]

Факт е, че след похода, в който участва и пикардийският рицар, в „Света София“ не остава почти нищо от скъпоценен метал, но според изворите, а и по-реалистично изглежда само част от вратите да са били посребрени и позлатени, докато повечето са били с бронзово покритие и орнаменти. Според Ричърд Уинстън твърдението на рицаря от Четвъртия кръстоносен поход е крайно преувеличено,[33] а по този показател засенчва в случая дори и Ханс Шилтбергер. По всяка вероятност наблюденията на пикардийския рицар върху Великата църква са пренесени, поне отчасти, върху други константинополски църкви. Показателно за това е почти идентичното описание на вратите в черквата „Богородица Фароска“,[34] която хронистът с положителност не успява да посети.

---

[26] K. Durak, The Church of Hagia Sophia as Seen by the Neighbors of the Byzantine Empire, *Annual of Hagia Sophia Museum*, XVI, 13 (2010), 237; V. Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, 122 – 123 (Ван дер Вин така също не включва и името на императора в своя превод на откъса от хрониката, вж. V. Vin, Travelers *to Greece and Constantinople*, 678).

[27] J. Schiltberger, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, 47, n. 2.

[28] Г. Острогорски, *История на византийската държава*, София 2013, 696 – 698.

[29] G. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D. C. 1984, 232; С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 52.

[30] W. Lethaby, H. Swainson, *The church of Sancta Sophia, Constantinople*, London 1894, 144

[31] G. Majeska, Russian *Travelers to Constantinople,* 235.

[32] Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, София 2007, 131.

[33] R. Winston, *Hagia Sophia: A History,* New Word City, 2017, 127.

[34] „…*Светия параклис, който беше богат и великолепен, а той нямаше нито панти, нито брави, нито нещо друго, направено от желязо, а всичко беше от*

Всъщност, сред кръстоносците най-подробен разказ за Великата църква оставя именно Робер дьо Клари, който не дотам детайлно разглежда в отделна глава патриаршията, но с няколко любопитни момента. Най-напред ни дава едни по-общи данни за сградата и нейното устройство:

> *„Сега ще ви кажа как бе направен манастирът Света София; Света София на гръцки е Светата Троица на френски. Манастирът Света София беше съвсем кръгъл. По окръжността си манастирът имаше отвътре сводове, които бяха носени от дебели, много богати колони и нямаше колона, която да не беше от яспис или от порфир, или от богати скъпоценни камъни и нямаше ни една колона, която да не притежава целебни свойства. Една целеше бъбречни болки, когато човек се отъркваше в нея, друга изцеряваше болки в ребрата, а останалите лекуваха други болести.“*[35]

Още в самото начало на своя коментар Робер дьо Клари въвежда в заблуждение своя читател, превеждайки невярно на френски името на „Света София“ и неговото значение. Казваме и неговото значение, тъй като храмът не е посветен на майката на светите Вяра, Надежда и Любов. За византийците е свойствена склонността към символизации – особено в ранното Средновековие, като продължение на античната традиция за обожествяване на абстрактни понятия. Така както черквата „Света Ирина“ е посветена на Божествения Мир, така и „Света София“ е именувана в чест на Божията Мъдрост.[36] В същото време веднага прави впечатление квалифицирането на Голямата църква като манастир – както в този откъс, така и в цялото съчинение. В това определение има резон, доколкото то намира аргументи в конструкцията на храма. Действително тя не се ограничава само до катедралната сграда, а по-скоро представлява комплекс от няколко различни здания, като например библиотеката и баптистерият, които се намират околовръст централния и ритуален корпус.[37] Западният пътешественик от началото на XV век Руи Гонзалес де Клавихо, коментирайки многобройните къщи и разрушени сгради в „Света София“, дори стига дотам да определи обиколката ѝ на 10 мили.[38] Тези съпътстващи постройки и сложният комплекс, от друга страна, най-вероятно са част от личната мотивация, с която Робер дьо Клари се опитва да ни убеди, че „Света София“ е съвсем кръгла. Това негово впечатление като че ли се оформя и от някои други особености на храма. За размитата му външна форма, освен прилежащите сгради, допринасят и мощните контрафорси, четири от които изглежда са изградени още след първото възстановяване през 563 г. от Исидор Млади.[39] Но дори отвътре проблемите с възприятието не са много по-различни, за което свидетелства и Прокопий Кесарийски. Допълнителни пространства с неопределена форма затрудняват зрителя, а благодарение на взаимодействието помежду им, техните очертания са раздвижени, изправяйки наблюдателя пред загадъчни разстояния и форми, които не би могъл да определи акуратно.[40] В действителност корабът е с елипсовидна форма, която се очертава от купола и полукуполите. „Света София“ обаче има правоъгълен, почти квадратен, план с размери 77 м на 76,7 м,

---

сребро…“ , вж. Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, 127 – 129.

[35] Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, 127 – 129.

[36] T. Jackson, *Byzantine and Romanesque Architecture*, 86; Н. Кондаков, *Византийские церкви и памятники,* 118; С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 161.

[37] Н. Кондаков, *Византийские церкви и памятники,*130; Ш. Байе, *Византийское искусство*, 45 – 46; Вж. тук изобр. 1.

[38] Н. Марков, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 369.

[39] E. Swift, The Latins at Hagia Sophia, 458; T. Jackson, *Byzantine and Romanesque Architecture*, 91 – 92.

[40] N. Schibille, *Hagia Sophia*, 19 – 20; Р. Браунинг, Юстиниан *и Теодора*, 91.

без да включваме атриума и продължението на апсидата от изток.[41] По-нататък пикардийският рицар правилно отбелязва сводовете, които имат огромна роля в поддържането на купола. Самите арки очертават квадрат, върху който е вписана елипсата на кубето, което за втори път виждаме, че засилва впечатлението у автора за кръгообразната форма на храма. След това, обаче, разказът се заплита неясно около описаните колони. На първо време под дебели колони, носещи сводовете, се подразбират огромните четири каменни стълба – по два от изток и запад, върху които действително стъпват и арките. Последващият коментар, обаче, ни кара да поставим това предположение под сериозно съмнение. Описанието, което рицарят дава, по-скоро отговаря не на стълбовете, а на действително изящните осем колони – по четири от север и юг, между гигантските опори на арките.[42] Те всъщност не са от яспис или порфир, а от зелен тесалийски мрамор и според легендата Юстиниан ги е взел от храма на Артемида в Ефес.[43] Те също така не се свързват с някакви чудотворни и целебни свойства, което ни кара да търсим отговора другаде. Това разнородно и объркано описание като че ли има за цел по-скоро да ни даде една по-обща и сумарна представа за колоните в храма, с акцент върху осемте от зелен тесалийски мрамор, които имат и носещи функции към сводовете. Колоните в храма наброяват 128 и са твърде разнообразни,[44] което ни дава обяснение за подхода на хрониста към тяхното представяне. Робер дьо Клари все пак правилно отбелязва, че някои от колоните са популярни с лечебните си свойства. Всъщност почитането на чудотворни стълбове е характерно за Средновековието, а например такива се споменават и в Рим. В „Света София“ най-известната такава е колоната на свети Григорий Чудотворец,[45] за която най-вероятно се отнася и описанието на кръстоносеца. И днес можем да видим богомолци или просто суеверни пътешественици да се допират и отъркват в колоната. Характерна черта на повествованието на Робер дьо Клари е подчертано материалистичният подход, като това много ясно проличава в описанието на олтара на „Света София“:

> *„Главният олтар на манастира беше толкова богат, че не би могъл по никакъв начин да бъде оценен, защото плочата, която беше върху олтара, беше изработена по нареждане на един богат император от злато и натрошени и смлени скъпоценни камъни, всичките стопени заедно. А тази плоча имаше дължина от четиринадесет стъпки. Около олтара имаше сребърни колони, които носеха един купол над олтара, направен също като камбанария, целият от масивно сребро, който беше толкова богат, че не можеше никак да се изчисли цената му.“*[46]

Николай Марков разглежда този подход при описанията, като „остойностяване“ на видяното от Робер дьо Клари, определено от индивидуалната ценностна нагласа на рицаря, за когото по-важна е материалната стойност на богатствата, което от своя страна рефлектира и върху пъстротата на неговия разказ.[47] В коментара си за олтара, обаче, авторът не изглежда изобщо да преувеличава, а напротив – описанието е в синхрон и отговаря на византийските свидетелства. По всичко личи, обаче, че това сведение се отнася не до олтар-

---

[41] Ш. Байе, *Византийское искусство*, 42; Вж. тук изобр. 2.

[42] T. Jackson, *Byzantine and Romanesque Architecture*, 82 – 83.

[43] С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 52.

[44] С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 52.

[45] W. Lethaby, H. Swainson, *The church of Sancta Sophia,* 83 – 84; С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 57.

[46] Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, 131 – 133.

[47] Н. Марков, *Балканите през погледа на един френски рицар от началото на XIII век*, Велико Търново, 2008, 101 – 102.

ното пространство – цялата широчина между иконостаса и източния зид с апсидата, а до бемата (възвишеното място) на светата Трапеза – Божи престол, която заема централно положение в олтара и се явява същинският жертвеник (олтар).[48] Така определянето на бемата на светия Престол от рицаря като „главният олтар на манастира“ по същество не се намира в противоречие с църковния канон. Самото обстоятелство, че хронистът акцентира най-вече върху споменатата от него плоча, трябва да насочи нашето внимание именно към най-свещеният елемент в храма – четириъгълната напрестолна плоча, явяваща се своеобразна маса (същинският Жертвеник). Независимо от това дали авторът е напълно наясно, под „един богат император“ тук трябва да подразбираме безсъмнение Юстиниан Велики (527-565 г.).[49] Описанието на светата Трапеза в същия вид се повтаря и при Никита Хониат, който допълва, че скъпоценните метали на плочата придават многоцветна хармония, разрушена заедно с натрошаването на реликвата от кръстоносците.[50] В тази връзка някои изследователи допускат, че в направата на Пала д'Оро (златният олтар в „Сан Марко“) са използвани някои елементи от Жертвеника на „Света София“.[51] Единственото притеснително в съобщението на Робер дьо Клари са дадените от него размери на плочата. Дължината от една човешка стъпка варира. Приетото като мярка в един град, в една страна, може да има различно измерение в други. Така или иначе, като правило е прието една френска стъпка да се равнява на 12,8 инча.[52] Или иначе казано, посочената дължина от четиринадесет стъпки следва да се приравни на приблизително четири метра и половина. Преки данни от други извори, които да потвърдят или отхвърлят това твърдение, не са ни известни. Във всеки случай обаче, жертвеник с такава големина е нещо твърде впечатляващо дори за Великата църква. Пикардийският рицар завършва коментара си върху бемата на Божия престол с друга съществена част от нея – навесът или т.нар. киворий. Сребърните колони всъщност са четири и са позлатени, и действително носят купол – също от сребро. Всъщност Робер дьо Клари съвсем резонно оприличава покритието над светата Трапеза на камбанария: то най-вероятно е представлявало осмоъгълна и островърха „шапка“, увенчана със златен кръст.[53]

Бледо копие на друг основен елемент от храма – амвонът, днес се намира в двора на музея „Света София“. За него споменава и Робер дьо Клари, представяйки ни го най-вече чрез обредната му роля: *„Мястото, на което се четеше Евангелието беше толкова богато и великолепно, че не можем да ви го опишем как изглеждаше.“*[54] Мълчанието му не изненадва, защото гледката действително спира дъха на наблюдателя, както ни предава и Павел Силенциарий: Злато, сребро, слонова кост и изящен мрамор украсявали елементите на амвона.[55] За последно той е видян в тази си пищност именно от кръстоносците на Четвъртия поход, на които става и лесна плячка. Въпреки че Робер дьо Клари само намеква за великолепието на амвона, податките са достатъчни, за да заключим, че до 1204 г. този елемент от храма очевидно запазва богатия

[48] Виж изобр. 3.

[49] A. Doig, *Liturgy and Architecture from the Early Church to the Middle Ages*, Hampshire 2008, 72 – 73.

[50] N. Choniates, Historia, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*, 35, Bonnae 1835, 757 – 758.

[51] W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 70 – 71.

[52] http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/history/measure.html (достъпен 8 юли, 2017).

[53] W. Lethaby, H. Swainson, *The church of Sancta Sophia,* 72; (Подробен коментар на олтарното пространство вж. при W. Lethaby, H. Swainson, *The church of Sancta Sophia,* 69 –78); Ш. Байе, *Византийское искусство*, 46.

[54] Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, 133.

[55] A. Doig, *Liturgy and Architecture,* 68; Пълен превод на английски на подробното описание на амвона от Павел Силенциарий вж. при W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 54 – 61.

си облик. Важен извод, тъй като в историографията има известни съмнения за това дали първоначалният амвон не е заменен след пораженията по купола от 975 г.[56] Например, Антоний Новгородски свидетелства, че в неопределена черква е видял стария амвон на „Света София“, „който се счупил при падането на купола“.[57]

Много по красноречив е рицарят в описанието си за това как Великата църква се е осветявала отвътре:

> *„После, от горе до долу на манастира висяха над сто полилея и нямаше полилей, който да не виси на една дебела сребърна верига, дебела колкото мъжка ръка, а във всеки полилей имаше двадесет и пет лампи и повече, и нямаше полилей, който да струва по-малко от двеста сребърни марки.“*[58]

И днес на много от колоните в храма могат да се видят пръстени, на които са се закрепвали светилниците.[59] Не всички обаче висели – много от тях били стоящи и изпълвали цялата църква.[60] Задачата да бъде установен броят на осветителните тела е трудно постижима. Всички извори са единодушни, че е невъзможно те да бъдат преброени. Стига се до това някои византийски автори да пишат за изключителните 300 полилея и 6000 лампи от злато.[61] Тук трябва да поставим важното условие, че независимо от своите числени измерения, никога броят на осветителните тела в „Света София“ не е бил константен. Това се предполага и от обстоятелството, че през вековете постоянно постъпвали като подаръци в храма изящни светилници – много от които дар от василевсите.[62] По всичко изглежда обаче, че Робер дьо Клари свидетелства единствено за най-големите от полилеите във Великата църква, а именно тези с „двадесет и пет лампи и повече“ и които биха могли да струват 200 сребърни марки. По-голяма част от полилеите в храма обаче били несравнимо по-малки и поддържали между 12 и 16 лампи – т. нар. поликанделиони.[63] Отговарящите на описанието на рицаря били най-големите и пищни от тях. Те представлявали метални пръстени с широка окръжност – т. нар. корони с кръстове, от които по цялата им периферия, като същински перпендули, се спускали сребърни дискове с лампи.[64] Нямаме обаче сигурни данни за това дали носещите вериги са били от сребро или по-скоро от бронз или друг метал. Тези сведения и анализът ни дотук дават сериозни аргументи да се съмняваме в това, че коментираните от пикардийския рицар полилеи са над 100.

Чудесата и мистериите, съпровождащи „Света София“, са безчет. Едни от най-големите тайнства се свързват с Царските врата, за което допринася нейната недостъпност за други, освен за императора и патриарха, и то при специални случаи. Кръстоносците от Четвъртия поход не пропускат да заграбят и тази реликва. Нейната съдба била предопределена от обстоятелството, че според легендите тя била направена от дървесината на Ноевия ковчег.[65] Така всичко свързано с главната порта на храма се превръща в свещено и само по себе си става източник на чудеса. Пикът на този култ идва в началото на XIII век и завладяването на Константинопол. Именно от това време датират и двете най-образни описания на чудото с целителната тръбичка, заключалка (романистон) на вратата, оставени ни

---

[56] W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 61.

[57] Н. Марков, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 193.

[58] Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, 133.

[59] С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 51.

[60] G. Majeska, Russian *Travelers to Constantinople,* 234.

[61] Ш. Байе, *Византийское искусство*, 47; W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 113.

[62] W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 112.

[63] A. Doig, *Liturgy and Architecture,* 73.

[64] Виж. тук изобр. 4; W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 111, 115.

[65] G. Majeska, Russian *Travelers to Constantinople,* 207.

от Робер дьо Клари и Антоний Новгородски.[66] Съобщението на рицаря от Четвъртия кръстоносен поход, с което завърша и своето описание на храма на Божията Премъдрост, привеждаме тук:

> *„На халката на голямата врата на манастира, която беше цялата от сребро, висеше една тръбичка от непозната материя. Тя имаше големината на флейта, с която свирят овчарите. Тази тръбичка притежаваше свойството, за което ще ви кажа. Когато един болник, страдащ от вътрешна болест като подуване на корема, която е надута в корема, я слагаше в устата си, и едва я беше сложил, тръбичката му я отнемаше; тя изсмукваше цялата тази болест и изтегляше навън през устата тази отрова и го държеше толкова здраво, че го караше да се кокори и да върти очите си, и той не можеше да си тръгне преди тръбичката да е изсмукала цялата тази болест навън. А освен това, който беше по-болен, тя го държеше по-дълго и когато човек, който никак не беше болен, я слагаше в устата си, тя го държеше ни малко, ни много.“*[67]

Царските врата, както вече казахме, е от свещено дърво, но обковът ѝ действително бил от сребро.[68] Въпросната тръбичка (buhotiaus) трябва да е имала и конкретна функция – вероятно на заключалка. При всички случаи, ако тя беше от злато, сребро или друг скъпоценен материал, хронистът щеше вещо да ни осведоми за това. За сметка на това Антоний Новгородски отбелязва, че заключалката е от мед.[69] И двата извора са единодушни за лечебните ѝ свойства: тя „изтегля“ отровата от човешкия организъм, след като болният я сложи в устата си. За чудодейното изцеление обаче много от изследователите не могат да намерят рационално обяснение. Н. Марков характеризира този момент от разказите на пътешествениците като предаден от тях „красив византийски мит“.[70] Ние обаче не намираме достатъчно аргументи, за да се съгласим с тази хипотеза. От наблюденията в работата ни дотук се забелязва, че присъшо за Робер дьо Клари е, когато преразказва като непряк очевидец, да бъде далеч по-пестелив, да използва думи и изрази в минало време и най-вече да допуска груби грешки. Нито един от тези признаци обаче не можем да приведем към описанието на Царските врата, която той по всяка вероятност е видял лично. От друга страна, сведението му се припокрива с това на Антоний Новгородски. Като по-вероятно ни се струва едно ранно местно сказание постепенно да си е пробило път към реалността. Единствената алтернатива на хипотезата, че хронистите предават мит, е рационалното обяснение на, евентуално, видяното и достоверно предаденото в изворите. Обяснението обаче може да бъде много просто и според нас то се крие в самото описание на заключалката и процеса на „чудотворното изцеление“. Тръбичката – издължена подобно флейта, поставена в устата лесно би могла да предизвика повръщане, както и се случва, но това в крайна сметка ни се представя като резултат от „изцеряването“. В някои случаи през Средновековието, обаче, контролираното повръщане се препоръчва като лек, който може например да излекува треска.[71] Сред-

[66] Български превод на описанието на руския пилигрим вж. при С. Ракова, *Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на православните славяни,* София 2007, 265; Н. Марков, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 194.

[67] Р. Клари, *Завоюването на Константинопол*, 133.

[68] С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 44.

[69] С. Ракова, *Четвъртият кръстоносен поход,* 265; Според У. Летаби и Х. Суейнсън заключалката е от бронз, конкретни аргументи за което не откриваме (Вж. W. Lethaby, H. Swainson, The *church of Sancta Sophia,* 103).

[70] Н. Марков, *Балканите през погледа на един френски рицар,* 44.

[71] J. Ziegler, Fourteenth-Century Instructions for Bedside Pastoral Care. – In*: Medieval Christianity in Practice*, Princeton 2009, 104.

новековният автор Псевдо-Аристотел дори препоръчва профилактично повръщане поне веднъж в месеца, за да се постигне духовно и телесно очистване.[72] В случая с Царските врата, обаче, не следва да се търси някакво общоприето предписание или средновековна тенденция, защото явлението е своеобразно и има по-скоро местен характер: пример за превръщането на един мит в реалност чрез силата на вярата. В крайна сметка тук все пак няма нищо рационално – то има място само в нашите обяснения и тълкувания на ирационалното. За разлика от псевдомедицинските указания, тук редът на целение е в обратна посока: чрез вяра и психологически, докато телесното изхвърляне е само остатъчна следа.

Показателен е фактът, че в кръстоносните извори за „Света София“ не е спомената нито една от известните ни християнски реликви. Обяснението за това не е в липсата на свети предмети и мощи във Великата църква, защото ни е добре известно, че храмът е разполагал с изключително богата и ценна колекция.[73] Изключителността на сведенията тук се състои в изграждането на представата за светия образ на Константинопол единствено и само чрез архитектурата, вътрешното и външното оформление на Великата църква, като самостойно и неповторимо явление. То ни е предадено колкото като архитектурен проект, толкова и като пространство, изпълнено с промисъл и неземност. Храмът на Божията Премъдрост ни е представен от тази група пилигрими сам по себе си като изключителна по своя характер реликва, всеки фрагмент от която е с потенциала да бъде чудотворен. На няколко пъти това ни бе демонстрирано категорично – както с описанието на чудодейната тръбичка, така и с твърдението, че всички колони в църквата притежават целебни свойства. За значението, което носи представата за „Света София“ на кръстоносците, най-показателен е епизодът с борбата за власт над Града и империята между латинците, след успешната обсада през 1204 г. Когато не успяват да излъчат император, венецианците намират равностойна компенсация в контрола си над Великата Църква: *„Империята е ваша; ние ще имаме патриаршията.“*[74]

[72] L. Thorndike, The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science, *The Journal of English and Germanic Philology*, 21, 2 (1922), 254.

[73] W. Lethaby, H. Swainson, *The church of Sancta Sophia,* 97 – 122; С. Иванов, *В търсене на Константинопол*, 56 – 60.

[74] Н. Марков, *Завоюването на Константинопол от латините през 1204 година и войните им с българите*, Велико Търново 2010, 128.

THE CHURCH HAGIA SOPHIA IN CONSTANTINOPLE THROUGH CRUSADERS' EYES

Kristiyan Laskov

***Abstract**: The article examines the crusaders' perception for the Great church, in terms of their own personal experience and contact with the byzantine capital. An attempt has been made both to systematize and to evaluate the historical sources and information. More specific and detailed view of Hagia Sophia`s sacredness has been given in the context of the Western paradigm by the end of XI and first half of XV century. The following timeframe gives us the opportunity to observe crusaders perception for the Great church throughout her genesis, development and death.*

***Keywords**: Constantinople, pilgrims, Hagia Sophia, crusades*

ПАВЛИКЯНСТВОТО МЕЖДУ ЛЕГЕНДИТЕ И ИСТОРИЯТА VII – XVII ВЕК

Донка Радева

Анотация: *Студията разглежда различни арменски, гръцки, латински и български легендарни сведения за павликяните, които съдържат ценни препратки към историческата им съдба във времето от VII до XVII век. Информацията в тях е със сложен културен код и изисква внимателни съпоставки. Симбиозата на мит, легенди и история в текстове представя най-характерните белези на павликяните и позволява по-точната им локализация в обитаваното от тях пространство.*

Ключови думи: *павликяни, християнство, харизма, Византийска империя, дигениси.*

Увод

Павликяните имат хилядолетна история върху земите на Мала Азия и Европа. Присъствието им е вълнувало поколения съвременници и е оставило многобройни, често противоречащи си извори на различни езици – арменски, гръцки, латински, арабски, български, османотурски, които съдържат данни за историята на павликянството.[1]

Изворите за павликяните естествено срещат митове, легенди и история. Различни писмени текстове са запазили легенди за павликяните, създадени от „чужди“ за тях общности – най-вече арменски[2] и гръцки.[3] Към тях се добавят и първите български легенди, създадени към XI век и достигнали до нас чрез православните Аджарски сборник и Троянски дамаскин.[4] По-късно стремежът за приобщаване на павликяните от българската държавна доктрина довежда до създаването на култ към

---

[1] Р. Бартикян, *Источники для изучения истории павликянского движения*, Ереван 1961, 107 – 215; N. Garsoian, *The Paulician heresy: A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the eastern provinces of the Byzantine empire*, Hague – Paris 1967; J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, C. 650 – 1450: Selected Sources*, Manchester University Press, 1998, 57 – 114. Заслужава внимание и публикацията на неизползвани досега арабски извори от S. Dodoyan. *The Fatinid Armenians: cultural and political interaction in the Near East*, Leiden, New York, Koln, Bril 1997, 179 и сл. Нови извори за българските павликяни са публикувани и в Д. Радева, *Павликяни и павликянство в българските земи – архитип и повторение VII – XVII век,* София 2015.

[2] N. Garsoian**,** , *The Paulician heresy*, 239 – 241.

[3] Petrus Siculus, *Ιστορία χρειώδης έλεγχος τε καί ανατροπή αίρέσεως των Μανιχαίων των και Παυλικιανών λεγομένων προσωποποιηθεΐσα ως προς τον άρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας (Historia utilis et refutatio atque eversio haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur, Bulgariae archiepiscopo nuncupata*), ГИБИ, IV, София 1961, 107 – 112. Голям е авторитетът на „живелия сред тях“ през 869 г. Петър Сицилийски, чийто текст става основа на други трудове по темата: Theophanes Confessor, Хронографία, увод, превод и бележки В. Бешевлиев и Г. Цанкова-Петкова. – ГИБИ, III, София 1960, 226 – 289; Photius Patriarcha Constantinopolitanus, *Ἐπιστολαί (Epistolarum libri tres),* PG, CII, 685/6 – 1023/4, *Λόγος Β.* (Sermo II), PG, CII, 85/6 – 121/2., Λόγος Γ (Sermo III), PG, CII, 121/2 – 177/8, *Λόγος Δ' Του αύτοο κατά της των Μανιχαίων άρτιφυοϋς πλάνης Άρσενίφ τφ όσιοτάτφ μοναχώ πρεσβυτέρφ καΐ ήγουμένφ των ίερών (Eiusdem dissertatio contra repullulantem Manichaeorum errorem, ad Arsenium monachum sanctissimum, presbyterum et praefectum sacrorum)"*, PG, CII, 177/8 – 263/4; извадки: Патриарх Фотий, *Писма. Окръжно послание до източните патриарси. Превод митрополит Симеон,* увод и коментар П. Тивчев, ГИБИ, IV, София 1961, 99 – 103.

[4] Й. Иванов, Произход на павликяните според два български ръкописа. *СпБАН*, XXIV (1922), 25 – 32; Й. Иванов, *Избрани произведения*, т.I, София 1982, 111 – 114. Публикация с превод на новобългарски – В: Д. Радева, *Павликяни и павликянство*, Приложение II, 518 – 520.

българския светец Михаил Воин Българин. Неговите жития[5], писани от последния средновековен български патриарх Евтимий[6], съхраняват исторически спомени за павликяните от по-ранни векове, които „кореспондират“ с данни от житието на Св. Иларион Мъгленски.[7] Данните съдържат възможност за сравнение с информация от ***латински извори***, документирали павликянско присъствие в Италия през IX – X в. – в Сицилия [8] и Бари през 1041 г.[9] Към този голям спектър от легендарни данни за павликянската история трябва да добавим и единствената легенда на самите павликяни за произхода им – това е легендата за римския им произход и за техния „Рим папа“.[10] Произхождащият от техните среди епископ Ф. Станиславов през 1637 г. подробно пресъздава легендата, която знае от детството си в Ореше.[11]

Историци от различни епохи[12] са правили опити да реконструират пътя на павликяните във времето и пространството. Легендите, доколкото са разглеждани от изследователите, са приемани като любопитни фантазии без обективно историческо покритие – те не са история, а са симбиоза на философия, идеология и вяра едновременно. Преплитането на легенди и история изисква анализ на сложен културен код. Пример за това дават някои изследователи на специфични павликянски митологеми в българските земи.[13] Но възможностите за интерпретация не са изчерпани.

Целта на настоящото изследване е да се представи павликянската история през призмата на множество легенди от различен произход**.** Съпоставката на данните им с други исторически извори представя по-пълнокръвно съдбата на павликяните през времето от VII до XVII век в пространствата от Мала Азия, Балканите до Апенините и Сицилия.

Най-ранните арменски и гръцки легенди за историята на павликяните в Мала Азия

Първите стъпки на павликянството са описани през IX век от византийските автори, които свързват името на ереста с имената на два-

[5] Житие, Служба и Похвално слово. Последното издание на Житието на св. Михаил Воин – В: СБЛ, IV, София, 1986, 219 – 220.

[6] Патриарх Евтимий, Похвално слово за Михаил Воин от Потука. – В*: Събрани съчинения,* София 1990, 165 – 174.

[7] Патриарх Евтимий, Пространно житие на Иларион Мъгленски. – В: *СБЛ*, т. IV, София, 1986, 98 – 109.

[8] Според различни гръцки източници, павликяните са присъствали в Италия чрез контингенти, заведени от Никифор Фока към 885 г. Вж. Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, CSHB, XXXIII, Bonn, 1838, 313; Georgius Cedrenus , *Σύνοψις ἱστοριῶν (Historiarum compendium),* ed. I. Bekker, CSHB, VII, Bonn, 1838, 236; 275; Genesius, *Regum,* ed. C. Lachmann, CSHB, XXII, Bonn 1834, 125. Имаме доказателства за познаване на павликяните на Запад в още по-ранна дата: *Historia Miscella ab incerto Auctore consarcinata*, RIS, I, Milan, 1759, 158. Но датата на този текст е проблематична: от края на девети или началото на X век по Theophanes Confessor, *Chronographi*a, ed. C. de Boor, Leipzig 1883, Iratur, 2nd. ed., Munich 1897, 342, или отново 885 г. според G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, 147. Използваният в текста термин „Publicanorum haeresis“ предлага по-късна дата – XII в.. Вж. също: Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripertita*, ed. C. de Boor, Leipzig 1885, 281.

[9] Annales Barenses, MGHS, V, Hanover 1843; *Histoire anonyme de la première Croisade, éditée et traduite par Louis Brehier. Paris 1924*, 55.

[10] Euzebius Fermendziu, *Acta Bulgariae ecclesiasiastica ab a.1565 usque ad a. 1799. Coliegi et dipessi P. Fr. Eusebius Fermendžiu,* Zagrabiae 1887, 7.

[11] Euzebius Fermendziu, *Acta Bulgariae*, 42;

[12] Най-пълна историография виж в: N. Garsoian, *The Paulician heresy*, 18 – 26; M. G. Pegg, Historiographical essay on Cathars, Albigenses, and good men of Languedoc, *Journal of Medieval History*, 27 (2001), 181 – 195*;* Д. Радева, *Павликяни и павликянство в българските земи*, 483 – 509.

[13] Пл. Павлов, Травъл и въстанието на павликяните в България (1084 – 1086), – В:*Бунтари и авантюристи в средновековна България,* В. Търново 2000; А. Калоянов, *Българското шаманство*. София 1995, 94 сл.; А. Калоянов, Михаил Воин от Потука – българската версия на Свети Георги Великомъченик – Шаманската версия на основния мит за двубоя между Змеебореца и Змея на дълбините, *Старобългарското езичество: Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите,* В. Търново 2000, 197 сл.

ма братя, синове на манихейката Калиника, която заченала от „плевелите, засети“ от манихейски последователи в земите до град Самосата в темата Арменикон.[14] Съществуват и версии, които приписват на Павел Самосатски ролята на легендарен първооснователи,[15] или сочат само единия от горепосочените Калиникини синове – Павел, за първооснователи на ереста.[16] Според други сведения павликяните дължат името си на предпочитанието, което оказвали на апостол Павел пред другите апостоли.[17] В тази „гръцка“[18] легенда еретичните идеи са заразили арменците от Самосата[19] до Понтийската област, където майката Калиника изпратила синовете си да проповядват. Те се преместили в селище при прохода Фанароя, което до IX век продължавало да носи името Епископарис – това селище всъщност било и първото, където еретиците се отграничили от манихеите със самоназванието „павликяни“.

Началото на павликянското учение, според патриарх Фотий и Георги Монах, се поставя от непосочени посредници, които „ръкоположили“ или предали на първия им ересиарх (арменецът Константин) идейното наследство на манихеите.[20] За пръв свой учител самите павликяните признавали „друг учител – Константин“ (а не споменатия син на Калиника Павел – б.м.), който устно обособил отличията на павликяните от византийските православни при тълкуването на еднаквите свещени текстове в „самосатското“ село Мананалис[21] по времето на управлението на император Констант II (641 – 668). Разказвало се продължение на легендата за възникването на павликянското учение: един дякон, който се връщал във Византия от сарацински плен, намерил добър прием в дома на Константин и му подарил ръкопис, съдържащ Новия завет. Константин, който не бил православен, а манихей или макрионит, прочел с интерес свещения текст и обърнал особено внимание на посланията на апостол Павел, въз основа на които съставил собствено учение, целящо възобновяване на апостолския вид на християнската църква в 657 г. Изворите сочат продължителността на водачество на Константин, приел името на ученика на апостол Павел Силуан (или Силван) на 27 години, което ни позволява да датираме и дейността му – от 657 до 684 година. Център на проповедта му станала крепостта Кибоса в Колонея, където той се преселил. Именно там той и заявил: „Вие се явявате македониани, а аз съм Силван, изпратен от Павел при вас!“[22]. Данните от „гръцките“ варианти на легендата са сериозно оспорвани и това е разбираемо. Те са създадени във времето на настъплението на иконопочитанието срещу победените им опоненти иконоборци, между които са и павликяните. Стремежът да бъде отречено съществуването на враговете „еретици“ доминира над всичко написано. Затова нито гео-

[14] Georgius Monachus, *Χρονικόν (Chronicon*) – В: Р. Бартикян, *Источники,* I, 197.

[15] Petrus Siculus, *Historia utilis et refutatio atque eversio haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur, Bulgariae archiepiscopo nuncupata, XXIII*. – В: Р. Бартикян , *Источники,* 135.

[16] Photius Patriarcha Constantinopolitanus, *Narratio de Manichaeis recens repullulantibus*. – В: Р. Бартикян , *Источники*, 169.

[17] Григорий Магистрат Пахлавуни, *Откъси от отговора-послание на сирийския католикос*. – В: Р. Бартикян, *Източници*, 116.

[18] Определението на тази легенда като „гръцка“ е за да бъде противопоставена на „арменската легенда“, свързана с жена-водач на преселение Маре. Вж. N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 112 – 113.

[19] Историчността на този разказ за Павел и Йоан е оспорвано, а „гръцкото“ свързване със Самосата географски и исторически „не се връзва“ с по-късните исторически данни. Вж. по-подробно в: N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 113 – 117.

[20] Photius Patriarcha Constantinopolitanus, *Narratio de Manichaeis*, III, 169. Georgius Monachus, *Χρονικόν (Chronicon)* – В: Р. Бартикян, *Източници*, 197 – 208.

[21] Във византийските източници има разминаване в локализирането на появата на павликяните. Повече по този проблем виж в: N. Garsoian, Byzantine Heresy. A Reinterpretation, *Dumbarton Oaks Papers, 25, 1971 95 – 96.*

[22] Photius Patriarcha Constantinopolitanus, *Narratio,* XVII, 179.

графските, нито политическите детайли в легендата не получават потвърждение в други извори.

Две арменски легенди, написани два века по-рано от гръцките, също търсят обяснение на появата на павликяните. Те са записани в късни документи, но архаичната информация в тях е приета от изследователите за заслужаваща внимание. Текстът им е в ранен ръкопис „Книга за ересите“ в Матенадаран под # 3681, препис от 1315 г., известен в два пасажа – № 153 и № 154.[23] Според едната версия в № 153, „плешива жена“ Маре била водач на павликяните (наречени още „кръвожадни“). Тя била начело по време на изгонването им от „гръцки цар“ отвъд планината Кавказ. Маре награждавала и наказвала, учила, „че който яде и пие кръвта на човек, е справедливо“, обявявала обикновените дни за „сатанински“, имала „видения на заклани деца“.[24] А според втория пасаж в № 154, жена Сети дошла от „турците“ в местността Айрарат в Армения, била прелъстена от Пол, ученик на свети Ефрем, и по този начин се смесили християнство и ерес, за да се появи павликянството. Свети Ефрем не успял „да развърже тяхната ерес“, проклел ги и си тръгнал. [25] Единствените вярвания, дадени в документа, са в изречението: „Слънчевият Христос нито е умрял, нито е възкръснал, и поради това постят в неделя“.[26]

Голямата разлика в информацията между посочените арменски легенди и представите на православните гръцки извори е явна. Впечатлява и различният нюанс в обясняването за появата на доктрината им. Арменската легенда обяснява павликянството със „смесването“ в района на Айрарат[27] на ерес и християнство, персонифицирани от „Сети“ и „Паул“, ученик на свети Ефрем Сирин (306 – 373 г.) – проповядващ в Нибизия до 350 г., а след това в Едеса и околностите до смъртта си в 373 г.[28] „Страната на турците“[29] обикновено е разпознавана като „ислямска“ от досегашните тълкуватели.[30]

Известно е, че времето на възникване на павликянството се синхронизира обикновено с управлението на император Констант II (641 – 668). За тази епоха е характерно използването на названието „турци“ и „турки“ за хазарите. Географската близост на Хазарската държава с областта Айрарат прави контактите, посочени в легендата, напълно реални. Политическите връзки на хазарите с византийските управляващи са белязани с династични бракове с хазарски принцеси и оставянето на наследници, управлявали Византийската империя. [31] Има и други примери през IX век,[32] които показват голямата популярност на „турците“ хазари – като име и като реално влияещи в политическия живот на Византийската империя. Техният териториален контакт е бил най-естествен в земите на Айрарат – североизточно от езерото Ван. Затова

[23] N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, Hague, 1967, Appendix III, 112–113; 239 – 240.

[24] Пак там, 112.

[25] Д. Радева, *Павликяни и павликянство в българските земи,* Приложение I, 515.

[26] Пак там.

[27] Ашхарацуйц, *Разширена версия*, Венеция 1881 (Превод П. Голийски). В Частта „Азия. Велика Армения“ под параграф 13. е дадена географската характеристика на областта: „Айрарат се намира в средата на областите“.

[28] *Жития на светиите*, Синодално издателство, София 1991, 70 – 73.

[29] Текстът на легендата в документ #154 представя Сети, идваща „от турците“ в областта „Айрарат“, а не от „мюсюлманите “ в „областта Арарат“ (както обикновено се приема от анализите досега), което позволява различно тълкуване от наложеното досега. Използването на определението „турци“ през IX век се използва и при преселение на император Теофил (829 – 842 г.) на 14 000 „турски племена“, които преминали от Персия в Мала Азия, и които императорът преместил в Македония на р. Вардар. – Anna Comnena, *Alexias,* IV, 100.

[30] N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 112; S. Dadoyan, *The Fatimid Armenians: cultural and political interaction in the Near East, Leiden*, New York, Koln; Bril, 1997, 41 – 42.

[31] Такъв е бракът на Юстиниан II със сестрата на хазарския хаган. Вж. Г. Острогорски, *История на византийската държава,* София 1998, 207 – 209, 225, 247.

[32] А през 803 г. има стратег на Анатоликон с име Барданий Турски („Потурченият“). – Вж. Theophanes Confessor, *Хронографία (Chronographia)*. Ed., C. de Boor, 2 vols. Leipzig 1883 – 1885, I, 535 .

Обр. 1. *Поява на павликянството през VI – VII век.*

легендата за Сети „от турците“, отвлечена от Пол, християнския ученик на Свети Ефрем и „завързала“ новата ерес на павликяните, изглежда съвсем допустимо да се свърже не с „исляма“ и арабите (както се прави досега), а с хазарите „турци“[33], още повече че и византийските писатели причисляват хазарите към тюрките. „Тюрки“ са наричани хазарите и от арабските автори.[34] По език били близки с българите. За това са категорични арабските писатели: „езикът на българите е подобен на езика на хазарите“.[35]

Арменските легенди превъзхождат гръцките легендарни сведения по точност на географските маркери.[36]

Легендите за началото на павликянството позволяват реконструкция на генезиса му. Териториите, описани в арменската легенда, допълват опита на историците да определят най-точно родината на павликянството – това е южната част на Армения. При появата си в десетилетията след 657 г. общността им се концентрира около три селища: Епископарис до прохода Фанароя; Мананалис „до Самосата“ (според Петър Сицилийски в Армения, оспорено от повечето тълкуватели като невярно, и локализирано в

[33] В по-късни византийски извори определението „тюрки“ се дава на маджарите, като се подчертава близостта им с българите – В: Лъв VI *Тактика*, XVIII, 92, ГИБИ, IV, София 1961, 168.

[34] М. Артамонов, *История хазар*, 2012, 113 – 114, http://gumilevica.kulichki.net/AMI/ami1.htm.

[35] Ал-Истархи, BGA, 1927, 220; Al-Biruni, *The Chronology of Ancient Nations*, Ed. and trans. E. Sachau, London 1879, 42.

[36] N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 17 – 24, 186 – 230; N. Garsoian, Byzantine Heresy. A Reinterpretation, *Dumbarton Oaks Papers,* 25 (1971), 89 – 113.

Сирия[37]), откъдето е Константин-Силван; и крепостта Кибоса около Колонеа, на границата на Малка Армения и Понт (център на дейността на Константин-Силван (657 – 684 г.). (Обр. 1.)

Териториалното разширение на павликянството следва апостолски модел – ересиархът поставя претенциите си за водачество (чрез цитиране на части от Апостола и чрез думи на апостол Павел) и повтаря дейността на учениците на апостол Павел. Начално ядро на организационната им структура поставят „Македония“ – Кибоса и „Ахея“ – Мананалис. И ако апостолската проповед – повторение на делото на апостол Павел е „формата“, която вдъхновява няколко поколения наследници на Константин-Силван, то практиката е взаимствана от мъдростта на думите (Devrium), чиито проповедници се нарекли „говорещи“ (Medabberim).[38] Правилото „от Бога е словото“ ще се превърне в основен принцип на павликяните до XVII век и е една от най-разпознаваемите им характеристики.

Арменецът (или сириецът)[39] Константин, наречен Силван на името на ученика на апостол Павел,[40] реформирал новото учение, като го отграничил от манихейството – отказал се от всички книги, ползвани от тях и оставил само Евангелието и Апостола. Устната проповед станала основна за приемниците му и била подчинена на тези две основни книги.[41] Тази реформа на идеите поставила съдържателни граници на нововъзникналото религиозно учение и очертало перспективите му за разпространение.

В Кибоса („Македония“) император Константин IV Погонат (668 – 685 г.) изпратил своя придворен пратеник Симеон със задача да премахне новопоявилата се ерес. Местният архонт Трифон му помогнал да хване всички еретици и да ги отведе в южния край на крепостта Колония. Там била устроена и екзекуцията на Константин-Силван. Местността на екзекуцията получила името „Сорос“ по събраните от тогава камъни. А Симеон се опитал в разговори да обърне вярата на еретиците, но те предпочитали да умрат, но не и да се откажат от идеите си. Получило се обратно въздействие – необученият в богословие Симеон се оказал податлив на влиянието на павликяните. След като се върнал в Константинопол, той се затворил три години в дома си (684 – 687), а после тайно избягал в Кибоса и се представил в 687 г. пред павликяните с ново име – приел името Тит – на критския апостол и ученик на Павел.[42] До това време Юст явно е бил разколебан в старите идеи и предизвикал спор с новия ересиарх Симеон-Тит по отношение на текст, касаещ сътворението. Наказателната операция срещу павликяните била предизвикана от опита на Юст да получи тълкуване от епископа на Колония, който пък уведомил император Юстиниан II (685 – 695/705 – 711). И отново в 690 г. в местността Сорос в южния край на Колония се извършва екзекуция. Този път е запален голям огън и в него изгарят ересиарха и привържениците му.[43] След това ереста преживява сътресения и гонения, които наложили промени в териториите на разпространение.

Павликянската история сякаш отново се повтаря, когато в кризата след 690 г., беглец арменец на име Павел се връща в същото селище Еписпарис до прохода Фанароя. Павел

---

[37] За спора виж повече в: Р. Бартикян, *Източници*, 82 – 83.

[38] Г. Хегел, *История на философията.* Т. 3. София 1982, 110.

[39] М. Поснов, *История на православната църква, II,* 330. Но в изворите преобладава мнението за арменския произход на Константин-Силван, основано на: Petrus Siculus, *Historia*, XXIII, 135; Photius Patriarcha Constantinopolitanus, *Narratio.* – В: Р. Бартикян, *Източници,* 178.

[40] Вж. Деяния, 15 – 18, 2 Коринтяни 1:19, 1 Солуняни 1: 1, 2 Солуняни 1: 1.

[41] Petrus Siculus, *Historia,* XIV – XXII. – В: Р. Бартикян, *Източници*, 130 – 140; Д. Оболенски, *Богомилите. Студия върху балканското новоманихейство*. София 1998, 36 – 38.

[42] 2 Коринтяни 2:13, 7, 5 – 6, 13 – 15.

[43] Petrus Siculus, *Historia, XXVII*. – В: Р. БАРТИКЯН, *Източници,* 138.

Обр. 2. *Павликянските еклесии и преселения 657 – 748 г.*

има двама сина – Генесий и Теодор. Генесий бил „даден в училището на безбожието“ и се нарекъл Тимотей, но това не убедило брат му в божията благодат и породило разпра между тях до края на живота им. Въпреки тези вътрешни за общността раздори, атмосферата във Византийската империя ставала все по-благоприятна за павликяните. При император Филипик (711 – 713) Павел се придвижил към Еписпарис във Фанароя, но, от друга страна, е известно, че точно тогава територията край Мелитене става павликянски център. Сътрудничеството на „арменци“ от Мелитене с арабите е отбелязвано от източниците като трайна характеристика на павликяните през VIII и IX век.[44] Павликяните обитават земи със сложен и непрекъснат сблъсък на две империи – Византийската и Арабската, които причиняват чести миграции (Обр. 2), белязали павликяните за векове.

Император Лъв III Исавър (717 – 741) не само спрял гоненията, но и осигурил покровителство над павликяните с оглед на въведената след 726 г. иконоборска политика, довела до Константинополския събор и свалянето на патриарх Герман и замяната му с Атанасий, който бил привърженик на иконоборческия курс. Вероятно към това време е и срещата на Генесий-Тимотей с патриарх Атанасий, при която ересиархът получава сигилий, узаконяващ дейността му. След това Генесий-Тимотей събрал учениците си и се преместил в Мананалис (нар. „Ахея“), свързан с дейността на първият ересиарх Константин-Силван. Генесий-Тимотей проповядвал 30 години и

[44] N. Garsonian, *The Paulician Heresy*, 122.

умрял от чума (вероятно към 747 г.).[45] Неговите наследници били законния му син – Захарий и незаконородено, захвърлено дете, което ересиархът осиновил и отгледал – Йосиф. Привържениците се разделили между Захарий и Йосиф, които спорели за това, кой от тях е получил благодатния Дух на бащиното наследство. Захарий даже ударил с камък Йосиф и без малко да го убие.

Арабите, в чиито земи се намирал Мананалис, станали подозрителни при подготовката на павликяните да сменят местонахождението си и да се преместят във Византия. Захарий проявил страхливост, изоставил своите привърженици и те били избити от арабите – след това окончателно загубил авторитета си на водач. Йосиф с хитрост измамил арабите и успешно се добрал до Еписпарис, където бил радостно посрещнат от жителите му. Но местният архонт Крикохарес се опитал да го залови. Успял да хване само някои от учениците му, докато Йосиф успял да избяга във Фригия, а от там в Антиохия Писидска, приета като „Филипийска еклесия“ на павликянската църква. Там той проповядвал 30 години, като се представял за ученика на апостол Павел – Епафродит. Йосиф-Епафродит завършил живота си в местността Хортокопион. Наследен бил от Ваан, син на негов ученик-евреин.[46]

Първото историческо сведение на византийските хронистите за павликяните се появява по повод на отношенията им с император Лъв III (717 – 741), който е бил обвиняван в благоприятно разположение към тях.[47] Такова обвинение много по-ясно е отправено към сина и наследника му – император Константин V (741 – 775), който „преместил“ павликяните от Армения в Тракия, за да укрепи границата с България с надеждно население.[48] Императорът заселил павликяни и в столицата,[49] а Георги Монах го обвинява, че самият той е павликянин.[50] Така за павликяните започва период на териториална експанзия, свързана с военните характеристики на общността им, свързана с ролята им на поддържници на иконоборската държавна доктрина**.** Най-вероятно преселенията им не са наказателни – император Константин V е сериозно амбициран във войните с българите и желаел да укрепи границите си и да засили военните си възможности. А арменският историк Гевонд съобщава, че населението в Теодосопол помолило императора да ги „вземе със себе си и да ги спаси от арабите“.[51] Така геополитическото разположение на павликяните значително променило мащаба си – от Мала Азия се разширило до балканските граници на Византийската империя. (Обр. 3.)

През втория период от иконоборството в Константинопол, ситуацията става по-сложна. Император Никифор I (802 – 811) е бил посочен от Теофан като споделящ убежденията на павликяните. Той ги възстановява с пълни граждански права, които се предполага, че били изгубени по време на православната реакция при императрица Ирина (797 – 802), и им позволява да живеят мирно в рамките на империята и да разпространяват тяхното учение.[52] Тези промени съвпадат с времето

[45] Petrus Siculus, *Historia*, XXIX,132.

[46] Пак там, 140.

[47] N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 122. Периодът на развитие на павликянство в VII и VIII век, е един от особено бедните във византийската историография. Първите важните градивни обекти, като например историите на Патриарх Никифор и Теофан Изповедник, датират от началото на IX век.

[48] С. Овнанян, *Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на XIX век,* София 1972,28 – 46.

[49] Theophanes Confessor, *Хронография (Chronographia*). Ed., C. de Boor, 2 vols. Leipzig 1883 – 1885, I, 429. Дори и да се приеме, че преселението е и на арменски монофизити, то с тях вероятно е имало и павликяни, което обяснява думите на Теофан, че „ἐξ ὧν καὶ ἐπλατύνθη ἡ αἵρεσις τῶν Παυλικιάνων“

[50] Georgius Monachus, *Хронικόν (Chronicon)*. Ed. C. de Boor, Leipzig 1904, 752.

[51] *История великого армянского вардапеда Гевонда*, Санкт Петербург 1887, 123 – 126.

[52] Theophanes Confessor, *Хронография*, I, 488.

Обр. 3. *Павликяните във Византийската империя от 657 до 756 г. – църкви и преселения.*

на ересиарх Сергий (801 – 835). Той нарекъл себе си Тихик и изисквал учениците му да го наричат „Свети Дух“. Жена-„манихейка“ го въвела в ереста, а той приел името Тихик, споменавано в посланията на апостол Павел. Действал 34 години и подготвил въстание по времето на императрица Ирина и император Теофил (829 – 842), за каквото е предричал апостол Павел в посланията си до Тесалонийците.[53] Той продължил с голям мащаб апостолско-мисионерската си дейност. Тихик е последният, за когото изворите съобщават, че е създал нови еклесии – това са три еклесии, които обвързал с дейността на учениците на апостол Павел.[54] Аргаус е селище, което учениците на Сергий получили от мелитинският емир след убийството на неокесарийския епископ Тома и екзарха Паракондакес. Аргаус станал павликянско съсредоточие и база, от която нападали Византия. Там, в планината над Аргаус, Сергий-Тихик намира и смъртта си в 835 г. от ръката на жителя на крепостта Никопол – Цанион. Наследен бил от синикдеми и нотарии. Карбеас, който се наложил за водач на павликяните след 835 г., основал крепостта Тефрика и поселил там своите хора. Властта му била военна и използвала граничното положение на територията – грабели византийците от припонтийските области и били отчасти независими от мелитинските емири.

Около 830 г. голям брой астати („нестабилни, скитници, разбойници“) на Сергий се преместили в мюсюлманската страна и получили убежище от емира на Мелитене. Те се заселили в Аргаус и след това в Тефрика, където също имали свои църкви.[55] Те били главно въоръжени хора и подпомагали арабите от Мелитене и Тарс в техните експедиции срещу византийците в граничната област. Партньорството се оказва основна парадигма в арменско-мюсюлманското взаимодействие навсякъде.[56] Нараства значението на гранич-

[53] Petrus Siculus, *Historia, XXXVI.*

[54] Petrus Siculus, *Historia, XXXVIII.*

[55] Р. Бартинян, *Источники*, 72 – 73.

[56] S. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 96.

ните земи, станали уникален свят на павликянско – мюсюлмански съюз. Така първата начална религиозна фаза на павликянската история преминава във военна фаза.[57] Тези събития впоследствие съставят историческия „фон“ на гръцкия епос на Акрита Дигенис,[58] който вплита реално съществуващи исторически реалности в поетични образи и сблъсъци. Най-близо до представите на епоса са образите от героичната павликянска история на Карбеас и Хризохир, военните водачи от IX век.

Павликяните –дигениси от границите в историята и легендите

Иконоборството ражда павликянски водачи с голям мащаб, но през 843 г. иконопочитателите отново овладяват властта във Византия**.** Императрица Теодора (самостоятелен регент 842 – 857 г.) прави своя ход срещу павликяните през януари 842 г. и започва настъпление срещу иконоборчеството. В 843 г. баща та на павликянския водач Карбеас е бил убит в тези операции. Според едно предание Карбеас бил преди това във византийската армия като протомандатор на стратега на Изтока Теодот Мелисен,[59] но след убийството на баща му, обвинен за приютяване на павликяни, избягал като ръководител на пет хиляди „други еретици“ (или павликяните) в земята на Емир Ал-Аква. Приема се, че известната Павликянска държава на Карбеас е създадена през 843/844 г.[60] Така военната сила на павликяните се концентрира за титаничен сблъсък с Византия.

По-късно павликяните получили дори прием в двора на абасидския халиф в Багдат и са заселени в Аргаус и Тефрика към 856 г. Осигурени били с място за обитаване и се присъединили към местните араби.[61] Тефрика станала павликянска крепост. Самият Карбеас е представян като хитра и цинична военна фигура – един от най-страховитите врагове на византийците заедно с Емир Ал-Акта и Али Ибн Йахуа Ал-Армани.[62]

Арабските писатели, съвременици на Карбеас, дават важни данни както за териториите, така и за характера на павликяните през IX век.[63] Кудама ги описва в своята „Книга за приходите“ (писана в 880 г.)[64] в земите между Малатия, Харшана, Халдея и арменската страна – там те са: „един народ, наречен Baylakani, които са от гърците, с изключение на определени различия, които съществуват между тях в областта на вярата“. Те били използвани като съюзници на мюсюлманите по време на набезите, а тяхната помощ е силно ценена от мюсюлманите. [65] Изпъкват и факти, неотразени от византийски източници. Ал-Масуди в „Златни ливади“ описва присъствието на павликянския водач Карбеас, наречен още техен „патриций“ (или „патриарх“) в Тефрика и негова сестра (или последовател?). Статуите на двамата (Карбеас и сестра?/последовател?) се съхранявали в църква в Константинопол, заедно с други осем статуи, „почитани от християните заради тяхната храброст и мъдрост“.[66]

Ал-Масуди поставя смъртта на Карбеас в годината 863 г. и го сочи като водач на

---

[57] P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques,* Paris: Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, 1973, 83.

[58] Пак там, 83.

[59] За Карбеас виж повече в: Theophanes Confessor, 165 – 183, 266 – 276; Р. Бартикян, *Източници,* 60.

[60] Р. Бартикян, *Източници*, 89.

[61] Пак там, 88.

[62] Пак там, 92.

[63] G. Le Strange, Al-Abrik, Tephrike, the Capital of the Paulician: a correction corrected, *Journal Royal Asiatic society great Britain and Ireland*, XIV (1898), 733 – 743.

[64] Kodama Ibn Dja`far, *Kitab al-masalik wa-l-mamalik auctore... etc. Accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj*, 254. – В: M. J. De Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum,* Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI), 1 – 308.

[65] Пак там, 735.

[66] Maçoudi, *Les prairies d'or,* text et trad. par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, т. 1–9, Paris 1861/77, VIII, 84; C. Broeckelmanm, *Al-Mas'udi*. EI, III, 457 – 458.

„baylaqani"(павликяни) и като господар на град Ibrik (Тефрика).[67] Някои автори обвързват смъртта му с византийска засада при селището Вафириак, тема Харсиан, от ръката на Пуладон.[68] Други приемат, че Карбеас приключва живота си с естествена смърт.[69] Наследникът на Карбеас – Хризохир, се оказал още по-решителна фигура, която повела павликяните в нови военни съперничества. Според Петър Сицилийски, Хризохир заема мястото на Карбеас през 863 г. и през 869 г. е ръководил нападения в Никомедия, Никея, темата Тракезион и Ефес.[70] През 870 г. в писмо на Василий I Македонец (867 – 886) той моли мир от Хризохир, а той му отговаря: "ако искаш мир, откажи се от източните си владения и доволствай със Западните, че и от тях ще те лишим и от цялото ти царство!".[71] През 871 г. Василий I лично е водил експедиция до Тефрика, но не успява да я завземе. Година по-късно, през 872 г., Хризохир напада Галатея и пленява всичко по пътя до Коммата, но една контраатака го връща обратно. Той е смъртно ранен от един от собствените си хора. Явно Хризохир не е можел да се движи, а човек на име Дяконицес подхваща главата му и я полага на коленете си. Така го намират византийските офицери, които отсичат главата на Хризохир и я изпращат на император Василий като трофей.[72] Хризохир, който управлявал павликяните като независима военизирана територия до 872 г., загубил живота си, а столицата му Тефрика е превзета от Византия.[73] Генесий съобщава детайли около превземането на Тефрика – част от жителите преминали на страната на византийците, докато други избягали навътре в територията на Сирия.[74]

Историята на малоазийските павликяни след превземането на Тефрика загубва фокуса на византийските извори. Проблемите, свързани с павликяните, изглеждат вече второстепенни за императорите, а православните теолози са „въоръжени" с аргументите на Петър Сицилийски и патриарх Фотий – достатъчно „убедителни" за нуждите на византийската православна доктрина.[75]

Павликяните продължават да пазят границите на Византийската империя през следващите векове – в много от случаите те са далеч от първоначалната си родина. Например в Ломбардия главнокомандващият Никифор Фока повел при назначението си и „една тагма от манихеи, начело с Дяконицес Хризохир като техен командир".[76] Името на този предводител на „манихеи" „повтаря" името на един от последните сътрудници на Хризохир – Дяконицес, като добавя и името на Хризохир.

Историческите реалности създават образи на герои от границите, които се родеят с павликяните. История, легенди и митове се преплитат. Това е така и в историческия образ на Дигенис Акрит, който събира фантазията на епоса с реални събития от първата половина на IX век. В Ескориалната версия на епоса.

---

[67] Maçoudi, *Les prairies d'or*, VIII, 84.

[68] Р. Бартикян, *Източници*, 60.

[69] Пак там, 166.

[70] Petrus Siculus, *Historia XLIII*, 149.

[71] Genesii, *Regum*, Bonnae 1834, 120; Р. Бартикян, *Източници*, 59.

[72] J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World*, 96 – 98

[73] Petrus Siculus, Historia *XXXIX – XLIII*, 147 – 149.

[74] Р. Бартикян, *Източници,* 60.

[75] N. Garsoian, Byzantine Heresy. A Reinterpretation, 85 – 113. Н. Гарсоян най-ярко формулира неоправданото доверяване на гръцките извори чрез думите: „Петър не познава географията на района, в който твърди, че е живял месеци наред, но се приема, че той е „почтен човек". Петър не знае името на „архиепископа" на България, комуто посвещава работата си през 869 г, когато в България вероятно не е имало архиепископ, но се приема, че е „честен човек". Петър, официалният пратеник на императора, е напълно невеж за дейността на господаря си...., обаче Петър е „почтен човек" (94 – 95).

[76] Scylitze – Cedrenus, *Bekker*, Bonn 1839. – В: J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World*, 98.

Дигенис е внук на Хризохир и е израснал в „мюсюлманско семейство“.[77] Той е човек на „два народа“, а името на Хризохир носи препратка към реалния предводител на павликяните.

Данни за ролята на друг павликянски военен предводител се съдържат във впечатляващия разказ за Георги, „по прякор Маниак, мъж кръвожаден и храбър“, който се вдигнал от Италия с намиращите се там заедно с него ромейски и албански войски, преминал в балканските земи и започнал бунт срещу император Константин IX Мономах (1042 – 1055). Близо до Солун влязъл в сражение с византийските войски.[78] Изворът представя и странната му смърт: „безпричинно се смъкнал – такава била божията повеля – и се прострял недокоснат, тъй като противниците му мислели, че това е скроена хитрина и измама.“[79] Прякорът на Георги се тълкува като „игра на думи“ (Мани – маниак) и се приема като обозначение на павликяните,[80] които други извори забелязват в Сицилия 1041 г. и представят така: „сред гърците има хора, които зла грешка направило безчувствени (безразсъдни, безсъзнателен), и които правели кръстния знак на челото си с пръст“[81] – знак, забелязан при българските павликяни до XII век.[82] Напълно реална е възможността, Георги Маниак да е представител на тези войни от границите, имащи слава на страшни противници, „без разсъдък“ (безчувствени като в транс) по време на сражения, което е разказано в българското житие на Михаил Воин от Потука.[83] Представата за религиозен транс по време на сражение присъства и при Георги Маниак, и при Михаил Воин Българин, като „сродява“ не само стила им на водене на битка, но и териториите, където са го упражнявали – териториите на границите.

В размирните десетилетия на военна несигурност изворите все по-често подчертават ролята на Филипопол. Павликянските поселения в района на Тракия заемат специално място в отбранителната система на Византия. Засилването на депортациите става основно средство за ограничаване на опасностите от нов сепаратизъм и неподчинение.[84] Анна Комнина подчертава голямата им военна сила, благодарение на която градовете в Тракия „започнали да дишат свободно“[85], макар че по-късно „този метежен народ“ създал и много грижи с неподчинението си на нейния баща Алексий Комнин (1081 – 1118 г.).[86]

Филипопол се налага като център на павликянската диаспора. Военното водачество при павликяните има своите големи имена. Ако Карбеас и Хризохир са героите на Тефрика през IX в, то Травъл през 1084 – 1086 г. и Кулеон и Кусин през 1081 – 1114 г. са героите на новия военен център – Филипопол. Този град е посочен като родно място на Лека, оглавил въстание срещу централната византийска власт през 1078 г.: „Павликянинът Лека, родом от Филипопол, ... започнал да отправя страшни закани към ромейската държава. А някой си Добромир внасял смут в Месембрия. Те

[77] P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens*, 94.

[78] Michael Attaliata, *Historia*, ГИБИ, VI, 161 – 162.

[79] Пак там, 162.

[80] J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World*, 140

[81] Пак там, 140.

[82] В диспут срещу „манихеите“ (буквално взет от аргументите на Е. Зигабин от „Догматично всеоръжие“), Иларион Мъгленски се обръща към „мъжете арменски“ с: “като прекръстите чело, считате, че така освещавате себе си и при кръщение“. Вж. Патриарх Евтимий, Пространно житие на свети Иларион Мъгленски, *СБЛ, IV, Житиеписни творби*, София 1986, 102.

[83] Ритуалът „прекръстване на челото“ е изпълняван и от свети Михаил от Потука преди битки. вж. Патриарх Евтимий, *Похвално слово за Михаил Воин от Потука – Съчинения*, София, 1990,166 – 174

[84] Anna Comnena, *Alexiade*. T. 1 – 3. Ed. B. Leib. Paris 1937 – 1945, t. III, Paris 1945, 180 – 181.

[85] Пак там, T. III, Paris 1945, 181.

[86] Ioannis Zonarae, *Epitome historiarum*. Ed. Ludovicus Dindorfius, t.IV, Lipsiae 1871, 242.

мислели да дигнат бунт срещу императора“.[87] Сердика е центърът на политическите амбиции на Лека. Крепостта и военните контингенти на района са важни гранични територии през X – XI век. Позоваването на съюз с Добромир от Месембрия създава представа за общ техен фронт срещу империята показва мащаб.

Наличието на павликяни, водени от амбициозни военни предводители през XI век, е било съпроводено с опити да бъде обяснено павликянството – така се появяват и български легендарни разкази за раждането му и съдбата на известни павликяни.

Легенда за „зачеването“ на българските павликяни

Филипопол и областите му[88] още от VIII век са включени като периферия на утвърдения в Мала Азия поселищен модел. През XI век той се налага като център на диаспора, обхващаща територии на разселване от Антиохия и Мала Азия до Сицилия. Старата легендарна гръцка история за „Павел и Йоан, синове на манихейката Калиника“, охотно развивана в православни текстове от павликянската малоазийска родина, прониква и на българска територия, но българският вариант е с различен сюжет.

Разказът „Как се заченаха павликяните“ се датира към XII век. Той се намира в Аджарския български ръкопис с апокрифни статии, препис от XVII век, употребяван в с. Аджар, Карловска околия. Това селище е днес с. Розино, идентифицирано по-горе като най-вероятното Белятово – укрепения център на Травъл при въстанието от 1084 – 1086 г. Разказът е запазен и в друг сборник – Троянски дамаскин от XVIII век, но с друго заглавие: „Слово на Свети Йоан Златоуст за (това) как се заченаха павлекените по вера тяхна“ – буквален превод на първия разказ в новобългарски вариант.[89] Местата, на които са намерени двата ръкописа – Аджар и Троян, дават териториални маркери, свързани с павликянско присъствие. Текстовете са използвани в православна среда, за да разобличават „павликянската вяра“ чрез „историята“ на появата и развитието на първите павликяни от Кападокия до българските земи. Макар че като автор е посочен Йоан Златоуст (ок. 349 – 407), разказът е значително по-късен от времето на този християнски богослов. Написването му е отнасяно от изследователите за времето след 1083 г. – „най-рано през XII век“.[90]

Българската легенда притежава непознати от гръцките и арменските извори елементи. Йоан Златоуст победил Паил в двубой в църквата и препоръчал да се приемат учениците му Съботин и Шутил (Шатин), защото „те са християнски синове“ и е необходимо да се наставляват в „пътя християнски“. Но учениците въстанали и от Кападокия придошли в българската земя, преправяйки имената си на Павел и Йоан, за да учат хората от книги и ги карат да приемат „закона“ – тези хора се нарекли „павликене“ и „славят“ Павел. Много покъсно Йоан Златоуст „излязъл от Цариград“ и специално отишъл в Петрич (Бачково). По препоръка на съновидение със Света Богородица започнал преследване на павликяните в „българска земя“. Въпреки мъченията, павликяните показали упоритост, „защото враждебна наука възприеха“. Безпомощният Йоан Златоуст ги проклел – тях и учителите им, а след това се върнал в Константинопол.[91]

---

[87] Georgii Cedrini – Ioannis Scylitzae, *Historiarum compendium*. Ed. W. Wassilewsky et V. Jernsted. Petropoli 1896, 339.

[88] Макар, че тълкуването на споменатото в изворите заселване на павликяни във Филипопол след 756 г. да има и своите обосновани възражения и да настоява за по-късно (слез 970 г.) образуване на филипополската павликянска диаспора (срв. К. Станев, *Тракия през Ранното средновековие,* Велико Търново 2012, 88 – 89), историческите процеси не променят смисъла на изводите за пространствения модел на павликянството през IX – XIII век.

[89] Й. Иванов, *Произход на павликяните,* СпБАН, XXIV, 1922, 25 – 32.

[90] Д. Радева, *Павликяни и павликянство*, Приложение II, 518 – 520.

[91] Пак там, 516 – 520.

Зад този български православен сценарий за появата на павликяните можем да открием исторически „следи“ от генезиса на българското павликянство, за които други извори мълчат. Присъствието на Йоан Златоуст и Василий Велики – двама от най-тачените духовни покровители на всички православни духовни школи, има легендарно-исторически характер. Йоан Богослов „преборва“ Паил по „правилата“ на един истински шаманski двубой в свещеното пространство на църква. Василий Велики е подведен и не разпознава Дявола Паил (вероятно поради догматичната слабост, приписвана и на неговия брат Григорий от Йоан Екзарх в „Шестоднев“), докато Йоан Богослов умело разкрива прикритата опасност и успява по чудодеен начин да я пребори. Митологичният двубой с Паил е спечелен от Йоан, но учениците на Дявола „въстават“ и се преселват в българските земи – там намират привърженици, които вече не се поддават на опита на Йоан Богослов да се справи с тях. Съботин-Павел и Шутил-Йоан в българските земи учат хората и ги примамват в „закона“ си. Въпреки преследванията („одиране на кожи“, защото били кръстени) Йоан Богослов признава поражението си и като ги проклина – се връща в Цариград. Това признание на поражение от страна на най-признатия християнски богослов напомня на арменската легенда за появата на павликянството, където Свети Ефрем Сирин (поч. 373 г.) също проклина ученика си „Паул“ .[92]

Общото между ранната арменска и българската легенда за произхода на павликяните е в „повторението“ на митологическата парадигма – легендарни християнски авторитети признават качествата, но се и оказват неспособни да се справят с павликянските водачи и техния „закон“, наречен още „вража наука“. И в двата случая разказът завършва с проклятие и оттегляне-изоставяне на павликяните. Пренебрежението е съчетано с респект. Българският текст подчертава значението на писменото слово, на книгите, които пренасят павликянския „закон“.

Аджарският и Троянският текст за появата на павликянството тълкуват и преместването на територията на павликяните. Те „въстават“ и се преселват от Кападокия в българските земи, след което водачите им се преименуват с апостолски имена „Павел и Йоан“, които чрез обучение от книги, които уверяват и примамват хората в българските земи – те започват да се наричат „павликене“, и славят Павел. Така българският текст обявява създаването на павликянството за „българско“, като Кападокия остава само отправна точка, от която идват учениците Съботин и Шутил. Териториите около Бачковския манастир са очертани като пространство на антипавликянско действие – там минава „фронтова“ линия, зад която Йоан Богослов има „среща“ със Света Богородица в съня си и получава указания за преследването на учениците и последователите.

Легендата е уникална със специфичния „български“ православен прочит на представите на павликяните. Най-авторитетният християнски отец Йоан Златоуст е сочен като автор на това „Слово“, за да се подсили внушението за правото на аргументите срещу павликяните. Двубоят се състои в църквата, а победата е извоювана чрез литургия, при която православният богослов побеждава Паил. „Светата Троица“ на павликянските водачи обаче не е победена – Дявол-Павел (Паил) се е пръснал, но учениците Съботин и Шутил продължават апостолското дело.[93] Тези „синове християнски“ не поемат по очаквания път и затова трябвало да им „одерат кожите“.[94]

Православната българска легенда за възникването на павликянството отразява момента на преобразуване на малоазийските павликяни в българи, приети като

[92] Пак там, Приложение I, 515.

[93] N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 113.

[94] Д. Радева, *Павликяни и павликянство*, Приложение II, 518 – 520.

„местни“ за българското етническо пространство. Търсенето на архаични връзки с малоазийски християнски авторитети от IV в. – Ефрем Сирин, Йоан Златоуст и Василий Велики свързва българите павликяни с ранния прозелитски период на павликянството до IX в. и обяснява по-късните преобразувания на общността.

Военните качества на павликяните излизат все по-явно в текстовете на изворите през IX – XI век, когато те стават част от множество военни сблъсъци в граничните за Византия земи. От този период на историята на павликяните е образът на Михаил Воин, в чиито черти мнозина автори съзират павликянски предводител.

Михаил Воин – канонизираният герой на „забравена“ история

Житието на Михаил Воин го представя като божествено белязан от рождение и доказан като водач – на 25 години той е избран за „примикюр над свободни войници“, „по чин воинскому, т.е. според „военния ред“. Можем да приемем предположението, че изборът е по български правила, тъй като и етниките във византийската армия са автономни във вътрешната си организация, защото се разчита на специфичната етнична солидарност и военни маниери в критични ситуации по време на сражения.[95] Харизмата е разпозната още от ранно детство и затова текстовете подчертават светостта на юношата: „от младенчеството си живееше чист живот (...) и украсен с всякакви добродетели“, а „родителите му и мнозина други го нарекоха свято дете“. Изразът „мнозина други“ подчертава стереотип, битуващ във военизирана общност, в която водачът има специален статут. Освен че се унаследява, за което свидетелства по-теклото на Михаил Воин („съвсем не от низините, но от род всепочитан и благоверен„), той изисква препотвърждаването от „мнозина други“.[96] Той е измежду „благородните и прочутите, на всички известен: заради прелестта на красотата си и възрастта си“.[97] Михаил „удържа много победи в различни битки и заради това е издигнат в сан воевода“.[98]

Михаил Воин има поведение на божи избраник и по време на битката с „етиопците и агаряните“, заради която е „призован“ от „римляните“. Повечето изследователи приемат названията като реални етнически и геополитически обозначения. Като „римляни“ се приемат обитателите на Италийския полуостров. Текстът вероятно носи разграничение, което павликяните от векове използват в духа на своето разбиране за „свой“ и „чужд“. В тяхното разграничение „ромеите“ са византийците, различаващи се по религиозен култ от „истинските християни“ – павликяните. Военните съюзи и сблъсъци не са определящи – те са част от ежедневието, докато разграничението по религиозен принцип е постоянно и основополагащо. Описанието на „призоваването“ на служба е „павликянско“ – то възпроизвежда парадигма на военно задължение на павликяни, които са на византийска служба. Враговете „етиопци“ вероятно са мюсюлманите от Египет и Северна Африка, както обикновено наричат това население в изворите.[99] Агаряните пък са „потомци на Агар“. С това название, което е синоним на „измаилтяни“, обикновено се обозначават арабите.[100] Изворът съдържа ясно разграничение на двата клона на мюсюлманите – египетски „етиопци“ и „агаряни“ от арабската пустиня. На-

[95] Патриарх Евтимий, *Съчинения*, 168. Вж. коментар в: А. Калоянов, Михаил Воин от Потука – българската версия на Свети Георги Великомъченик – Шаманската версия на основния мит за двубоя между Змееборeца и Змея на дълбините, *Проглас*, В. Търново, ВТУ, VII, 2 (1998), 14.

[96] Патриарх Евтимий, *Похвално слово за Михаил Воин от Потука*, *Съчинения,* 166 – 174.

[97] Пак там, 168.

[98] Пак там, 169.

[99] Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. – Дигенис Акрит, превод от старогръцки Борис Вунчев, София 2008, 38, 174.

[100] *Стара българска литература. Апокрифи*, София 1982.

именованията представят геополитическия периметър от врагове, с които Михаил Воин трябва да се сблъска в сражение на страната на византийците „римляни“. Доколко зад тези легендарни сведения стоят реални исторически съответствия?

Имаме доказателства от гръцки източници, че павликяните са присъствали в Италия още преди пристигането на контингентите, като по-големият е от 885 г.[101] За павликянското присъствие на Балканите и брега на р. Дунав също има ранни податки.[102] А бурните събития около Хризохир и Тефрика от края на IX век свързват съдбата на неговия съмишленик Дяконицес със Сицилия.[103] Главнокомандващият в Ломбардия Никифор Фока повел при назначението си и „една тагма от манихеи, начело с Дяконицес Хризохир като техен командир“.[104] Името на този предводител на „манихеи“ повтаря името на един от последните сътрудници на Хризохир – Дяконицес, но добавя към него и името на Хризохир. Павликянското присъствие в земите на Ломбардия потвърждава легендарните данни от житието на Михаил Воин.

Самото сражение на Михаил Воин не е просто битка, а е религиозно осмислен сблъсък. Видял агарянското множество, *воеводата говори* на своите чрез богословски слова и псалми.[105] Удивен от бягството на „римляните“(византийците), той се обръща към този, „които живее на небесата... – Господа, нашия Бог, докле ни възнагради.“ След което, макар и „сам, сред варварите оставен“, „прекръства бързо лицето си“ и повежда своите хора в решаващо сражение. Прекръстването е последният ритуален жест преди сражението, който павликяните използват за „освещаване на себе си“ и във важни ритуали – кръщение, служба и други.[106] Приложеният модел на войнско поведение се повтаря и при битката със змея – „невидимият враг“ при Тирайското езеро.[107]

Свети Михаил Воин остава единственият български светец-войн в списъка на православната ни църква. Захари Зограф рисува негов образ в Преображенския манастир и в Троянския манастир (1847 – 1848). [108] Там е представен като млад човек – без брада и мустаци, в царско облекло – червеноохров елек и панталон-потури, украсени с розети-наколенници, зелена мантия, закрепена на раменете и напъхана под пояса. Върху главата му е сложена нагънатата декорирана корона-чалма с розета на челото.[109] Особеностите на иконографията му разкриват знаци на едно еклектично приобщаване. Въпреки иконографските стандарти,[110] изображенията на Михаил Воин

---

[101] *Annales Barenses*, *MGHS,* V, Hanover 1843, 55: „... Михаил, притеснен и придружен от малцина, останали полуживи от страх пред освирепелите нормани, ***писал до Сицилия и [оттам] дошли именно нещастните македонци и павликяни, и калабрийци;*** събрали се с останалите в подножието на планината Пелозий“; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, *CSHB,* XXXIII (Bonn 1838), 313.

[102] Вж. *Historia Miscella ab incerto Auctore consarcinata*, *RIS,* I, Milan 1759, 158. – *Historia Miscella ab incerto Auctore consarcinata, RIS,* I, Milan, 1759, 158; S. Dadoyan, The Fatimid Armenians: cultural and political interaction, 7.

[103] Theophanes Continuatus, *Chronographia*, 313; "... τὸν Διακονίτζιν ἐκεῖνον, ὃς ὑπερέτης ποτὲ τοῦ κατὰ τὴν Τεφρικὴν Χρυσόχειρος ἦν, στῖφος τῶν ἀπὸ Μάνεντος τὴν θρησκείαν ἑλκόντων προσεπαγόμενον"; За кариерата на Дяконицес сред павликяните и неговата последваща конверсия виж с. 125.

[104] Scylitze – Cedrenus, *Bekker*, Bonn 1839. – В: J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World*, 98.

[105] Патриарх Евтимий, *Похвално слово*, 169.

[106] Патриарх Евтимий, *Пространно житие на Иларион Мъгленски*, 102.

[107] Патриарх Евтимий, *Похвално слово*, 171 – 172.

[108] А. Василев, *Български възрожденски майстори*, София 1965, 350.

[109] А. Василев, *Български светци в изобразителното изкуство*, София 1987, 40.

[110] № 1928. Иконописни правила. XVII век, 8^0, полуустав, л. 52б – 53а. – В: Кл. Иванова, *Български, сръбски и молдаво-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин.* София 1981. Приложение № 1928, 489.

Обр. 4. *Павликяните във Византийската империя през XI в.*

остават малко и твърде объркващи. Образът, описан в Житието му от Патриарх Евтимий и нарисуван от Захари Зограф, показва герой, когото историята е „забравила“, макар и да е играл сериозна роля за съвременниците си.

Образът на Михаил Воин е събирателен и съединява характеристики на павликяните от периода IX-XII век, когато диаспората им е разпростряна от Мала Азия през Балканите до Сицилия. От този период изворите свидетелстват за личности, които се доближават по характеристики до харизмата на Михаил Воин. При филипополските павликяни император Алексий Комнин води спор с трима им предводителите, които опонирали само с цитати от Свещеното писание. Образът на един от тях – Кулеон, съчетава двете основни лидерски характеристики – той е воин и предводител на 2800 павликяни при Драч през 1081 г., но и опонент на Алексий Комнин при богословските спорове във Филипопол и Константинопол през 1114 г.[111] За него напълно приляга написаното за Михаил Воин: „имал голям военен чин, бил храбър в битките и със своя свет живот, с молитва и меч убил страшния змей“.[112]

В Мала Азия кръстоносците намират през същия период павликяни в различни места. Там те са изброени сред мюсюлманските контингенти в Мала Азия и подчертават ролята им особено в битката при Дорилаем (Dorylaeum).[113] През 1098 г. те са посочени

[111] Пак там, XIV, 8, 138.

[112] Паисий Хилендарски, *История Славянобългарска*, *Зографска чернова 1762*. – Факсимилно издание, 1998, 267.

[113] *Histoire anonyme de la premiere croisade*, ed. L. Brehier. Paris, 1924, III, 9, 48; Petrus Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano itinere,* RHC-Occ., III , 1856, 26; Robert the Monk, *Historia Iherosolimitana*, RHC-Occ., III, 763; Henry of Huntington, *De captione Antiochae a christianis*, RHC-Occ., V, 1895, 375.

при обсадата на Антиохия.[114] Присъствието на павликяни в сътрудничество с арабите до Наблус доказва вековни договорни отношения и традиции, при които общността им е съхранена и разпознаваема в традициите на шериата. Това може да ни помогне да разберем и специалното отношение на османската данъчна система векове по-късно.[115] Исторически следи от традиционни контакти на павликяните с ислямски общности можем да намерим в името на с. Павликян, Одринско, носещо „двойно име“– Текур („Текфур“) дере. На арабски език думата е използвана като означение на „мюсюлманин, обвинен в ерес“. Същевременно е известно и друго негово значение – владетелска титла („takhavor“ – крал), с която арабските хронисти наричали арменските принцове и византийски императори, а селджуките използвали за немюсюлмански владетел.[116] Тези данни позволяват да „разчетем“ донякъде сложния многопластов образ на павликяните – дигениси в българското историческо пространство.

Павликянска легенда за произхода: „нашата вяра е от Рим“

Павликяните продължават обособеното си съществуване в българското пространство и през вековете на османска власт. Историята ги среща с мисията на босненските францискани в българските земи, които от времето на Мехмед II (1451 – 1481) разполагат с ахднаме, даващо им свобода да изповядват своята вяра и да продължат своята дейност.[117] Още при първите си срещи с павликяните повечето мисионери са изненадани от представите им за Римската църква. В 1581 г. дубровничани в Силистра и Провадия съобщават, че павликяните към Русе и Никопол са „българи, наричани паулини“, които „казвали, че зависят от Римския папа.“[118] През 1601 г. Мавро Орбини посочва 14 села на павликяни около р. Дунав, недалеко от Никопол. Особено интересна е бележката му, че павликяните били изгонени от Рим, проповядвали из цяла Италия („давали ум“) и преминавайки през Босна, стигнали до Никопол.[119] Според него истината е друга – произходът на павликяните трябва да се свърже с ролята на апостол Павел, който заедно с апостол Петър са между покровителите на Рим. В това той вижда обща аналогия между имената на павликяните и патарените, избрали за свой пример апостол Петър, свързван със свещения Рим.[120] Мавро Орбини свързва павликяните с Рим и Италия. Описва преселението им и проникването северно от Тракия. Отхвърля твърдението на „гърците“, че павликяните са свързани с ереста на Павел Самосатски.[121] Посочва голямата почит към апостол Павел и прави паралел с почитта на патарените към апостол Петър.[122] Позовава се и на друг автор – Пиер Лийо от Веронезе (Pierro Liuio Veronese),[123] чиито написани думи цитира в

---

[114] *Histoire anonyme*, VIII, 20, 102; Petrus Tudebodus, *Historia*, 55 и др.

[115] Д. Радева, *Павликяни и павликянство*, 335.

[116] Ст. Първева, *Земята и хората пред XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*, София, 2011, 59.

[117] A. Barun, *Svjedoci i uitelji. – Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo 2003, 127 – 129.

[118] Euzebius Fermendziu, *Acta*, 7.

[119] Mavro Orbini, *Il regno de gli Slavi, hoggi correttamente detti schiavoni historia di don Mauro Orbini Rauseo; nella quale si vede l'origine quasi di tutti popoli, che furono della lingua slava, con molte, & varie guerre, che fecero in Europa, Asia, & Africa ... ; e in particolare veggonsi i successi de' rè, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Rassia, & Bulgaria*, Pesaro 1601, 353.

[120] Д. Радева, *Павликяни и павликянство*, Приложение IV, 2, 536 – 537.

[121] Пак там, 536.

[122] Пак там.

[123] Pietro Liuio, *Biblioteca Carmelitana: Caterum quanti ingenij & eruditionis extiterit, declarant non solum opera typis partim enulgata nimirum super psaltos & partim \ ni morte prauentus fuisset\ enulganda nimirum super Apoc-*

интересен разказ. В легендарната история се съдържа странно име – „Патерно Романи“[124], напомнящо за представите „Рим-папа“ или за „папата от Рим“.

П. Богдан приема твърдението, че са „обърнати от ереста на Павел Самосатски“, без да навлиза в подробности.[125] Но същевременно поддържа и легендата за идването на павликяните от Рим, като доказва предположението с това, че „всичките им книги са писани в Босна на пергамент“, с „буквите на свети Кирила“, като някои от тях са от преди 400 години – от времето на цар Твърдко (1353 – 1391). Подтвърждава, че винаги казвали, че „нашата вяра е от Рим“.[126] По-късно и други извори свидетелстват за смътни предания за Рим и за папата.[127]

Най-подробно е известието на епископ Ф. Станиславов, написано в Ореше през 1637 г.: „от где изкарват те потеклото си според тяхното вярване – те казват, че произхождат от римляните (“da Roma“) и че 15-те послания били извадени от едно море. Какво е обаче това море, аз не мога да зная, ала туй море, според мене, те го считат за земя, и още казват, че четирите евангелия са стояли вписани в града Рим, и че ги е изписал цар Силивич, който бил, казват, толкова добър християнин, че обърнал почти целия свят в римската вяра. Още те се считат за романи (“romani“) и даже паписти, и не признават другиго за църковен глава освен папата, ала имат такова криво понятие, че като река, че съм бил в Рим и че съм виждал папата, те отговарят, че това е невъзможно да се видя с папата, защото той бил толкова далеч, че ако би живял човек сто години и би имал крила та би летял сто години, то едвам тогава би достигнал папата“.[128]

Приема се, че в българския фолклор с името „Рим-папа“ се означава митологичен персонаж с ясна етноконфесионална пристрастност, чието начало можем да потърсим в етноконфесионалните промени през XI – XII век.[129] Разбирането на митологемите „Рим“ и „римски папа“ в представите на павликяните поставя сложни въпроси, останали без убедителен отговор.[130] Донякъде образът на „Римския папа“ наистина е персонификация на идеята за етноконфесионалната „чуждост“, която неколкократно е била подбуждана за нов живот във фолклорна среда.[131]

Представите на българските павликяни за произхода им не е срещан в други извори. Според тях те произхождат от Рим, подчинени са на папата, но той е митично същество, живеещо толкова далеч, че наподобява представата за „небесния Бог-Отец“. Павликянската идеята за „Рим“ го свързва с представата за „вечният град“ – „Небесното царство“, присъстваща и в други творби от XI – XIII век. Представата за Силивич – легендарен автор на Евангелието, е препратка към Константин Силван, основателя на павликянството в Мала Азия през VII век. Той определил свещените книги и установил устната проповед

alipsim eruditiss.Commentaria, qua etiamnum :antua asseruantur. & alia quamplura; Donato Calvi, *Scena Letteraria De Gli Scrittori Bergamaschi: Aperta Alla Cvriosita De Svoi Concittadini*, T. 1, Bergamo 1664, 375.

[124] Д. Радева, *Павликяни и павликянство*, Приложение IV, 537.

[125] Петър Богдан, *Писма и доклади 1647 – 1670 г., Доклад от 15 ноември 1667 г.* – В: Документи за католическата дейност в България през XVII век, 269.

[126] П. Богдан Бакшев, *Описание на царство България*. – В: Б. Димитров, *Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII в*, София 1985, 134.

[127] Euzebius Fermendziu, *Acta Bulgariae*, XXXIX, 42.

[128] Euzebius Fermendziu, Acta Bulgariae, 42.

[129] М. Каймакамова, *Власт и история в Средновековна България (VII – XIV век)*, София 2011, 175.

[130] Според Филип Станиславов павликяните са по език и народност „славяни“, но все пак се считали за различни от „българите“ (ita tamen a bulgaris censentur diversi).

[131] Т. Моллов, Етноконфесионални рефлекси в българската фолклорна демонология (2. Рим-папа в легендарните предания), *LiterNet*, 31.12.2012 http://liternet.bg/publish/tmollov/rim_papa_2.htm (достъпен до 11. 10. 2017)

като основа на богослужението.[132] От него тръгва специфичния архетип на общуване в павликянската общност, чиято формула е: „Словото е от Бога“ и не се нуждае нито от „човешки разсъждения“, нито от „човешки примери“.[133] Така легендата обединява в общ сюжет архетипен образ (Бога-Отец в Рим – небесния град) с митологизиран исторически персонаж (Силивич – Константин Силван). Еклектиката[134] на разказа, съединяващ история, легенда и мит, не отменя функцията му да очертае различието на павликяните от ортодоксалната православна конфесия.

Митът връща павликяните в ситуацията на създаването на общността през VII – IX век и след вече осъществени „повторения“ през XI – XIII век виждаме „новата му роля“ в условията на XVII век. Разказът отново има отграничителна роля – павликяните са верни на католическата църква, но не на тази, която управлява историческия и съвременен Рим. Те и през XVIII век не допускат отъждествяване със западните католици, от които се отличават „по твърдост и постоянство в католичество“.[135] Името „павликяни“ продължава да се тълкува в духа на апостолското дело на свети Павел. След преселенията на север от река Дунав в началото на XVIII век, павликяните обясняват произхода си с това, че са били покръстени от апостол Павел.[136] Такова е съзнанието и при павликяните от Трънчовица, Белене и Орешe, които се наричат „павликянски народ“ в писмо-прошение до австрийската императрица. Те дори добавят, че тъкмо в тяхната Никополска епархия Павел е писал писмото си до Тит.[137] Този „спомен“ повтаря стария апостолски архетип от VII – IX век и отбелязва трайното му присъствие в павликянското самосъзнание в XVIII век. В посланието на апостол Павел наистина има свързване с Никопол: „Кога изпратя при тебе Артема или Тихика, побързай да дойдеш при мен в Никопол, защото реших там да презимувам.“[138] Това е момент, различен с предишните „апостолски“ връзки на павликяните, които обосновават наследственост чрез имената на учениците на апостол Павел. В този случаи Никопол е онова свещено пространство-начало, което поддържа връзката минало – съвременност. Свидетелство от 1732 г. подчертава, че „павликяните от старо време знаели и считали себе си за българи и то от благородно потекло, ако и да били изпаднали в крайна бедност, но останали богати само в своята твърдост и постоянство в католичество“ и не допускали да се отъждествяват със западните католици.[139] Така павликяните подчертават верността си към апостолския християнски архетип, като към връзката с дейността на апостол Павел се добавят „нови детайли“ – писмото до Тит и представата за католическа църква, различна от Римската (вероятно свързана с представата

[132] Константин, наречен Силван на името на ученика на апостол Павел, реформирал новото учение, като го отграничил от манихейството – отказал се от всички книги, ползвани от тях и оставил само Евангелието и Апостола. След него само Сергий (801 – 835 г.) внесъл промяна в съдържанието на свещеното знание, като сам написал свои откровения.

[133] Думите „От Бога е словото“ принадлежат на „еретици“, с които Йоан Екзарх спори непрекъснато в своя „Шестоднев“. В много от аргументите могат да се разпознаят хора, които „мислят по павликянски“. Вж. Йоан Екзарх, *Шестоднев*, София 1981, 217.

[134] Образът на Силивич може да се сравни с този на цар Селевкия от Българския апокрифен летопис, свързан с разказа за заселването на българите „на запад в най-горните страни на Рим“. Вж. М. Каймакамова, *Власт и история,* 195.

[135] Euzebius Fermendziu, *Acta Bulgariae*, 42.

[136] В писмо от 1730 г., павликяните, преселени в Крайова, наричат себе си „павликяни“, защото „чували от бащите си“, че били покръстени от апостол Павел. Вж. Л. Милетич, *Нашите павликяни*, СбНУНК, XIX (1903), 323 – 364, 295.

[137] Л. Милетич, *Нашите павликяни*, 345. Там се обвинява свещеника Джулиани, написал писмото, в „измислица“, защото павликяните по език и съзнание са българи (Пак там, 345). В писмото на апостол Павел за Тит наистина съществува текст, свързан с един град Никопол.

[138] Послание на Свети Павел до Тит. 3:12.

[139] Euzebius Fermendziu, *Acta*, 358.

за вселенската църква като католическа преди 1054 г.)

Еклектиката е удобна, защото „разписва“ (препоръчва) модел на поведение и оправдава упоритото отстояване на собствената ценност. Силата на павликяните е в книгите им – те едновременно са неръкотворни (извадени от море) и написани от „добрия християнин“ Силивич, който покръстил света. Павликянската истина има претенции за общочовешка значимост. Те носят знание, неопорочено от „човешко тълкуване“ и „от човешки примери“, защото познават „словото от Бога“, предавано в техните книги. Писаното слово на Силивич е „мостът“ позволяващ на павликяните да отстояват представата си за твърда вяра. То прави павликяните общност с божествена мисия – носители на „папизма“, на „бащиния завет“ и словото на Бога-Отец!

Заключение

Легендите за павликяните съдържат ценни препратки към историческата им съдба в периода VII – XVII век и пространството от Мала Азия, Балканите до Сицилия. Информацията в тях е със сложен културен код и изисква внимателни съпоставки с известните исторически документи. Срещата на мита, легендите и историята в изворите представя най-характерните белези на павликяните:

1. Павликянството се ражда като харизматична общност, съединила разнородни религиозни представи, които в арменските, „гръцките“ и българските легенди изглеждат различни. Това подчертава различните ценности, през призмата на които се обяснява тяхното съществуване.

2. Военната фаза на павликянството създава легенди за харизматични и военни лидери, имащи различни персонификации в малоазийското и българското пространство. Малоазийският архетип създава през XI век образа на акрита Василий, а в същото време в българските земи се съгражда представата за Михаил Воин. Възникването на култа към Михаил Воин Българин предхожда или е синхронно с подвизите на Василий Дигенис Акрит, свързани с района на горното течение на р. Ефрат, където се намират и първите територии на павликяните.

3. Силата на свещеното словото е друга легендарна характеристика на павликянските предводители. За българските павликяни това е многократно регистрирана ценност. Михаил Воин с молитва и меч печелил битките си с враговете. В спор филипополските павликяни опонирали на император Алексий Комнин само с цитати от Свещеното писание. Образите са от различно време, но носят един и същ лидерски архетип.

4. Легендарните данни за павликяните уточняват и допълват пространството, в което други исторически извори са регистрирали присъствието им като военни контингенти през XI век – от Наблус, Дорилаем и Антиохия през Балканите до Сицилия.

5. Упоритата легенда на българските павликяни за „Рим папа“ е сложна симбиоза на мит и история, в която са кодирани доктрина и реални събития. Твърдението за преселение от Италия в земите край река Дунав е между най-упоритите павликянски представи, останали и до днес при наследниците им, въпреки множество отрицания на учени от различни поколения. Легендата се синхронизира с данни от италиански автори, но продължава да се отхвърля от историците и до днес.

Списък на съкращенията

BGA	Bibliotheca geographorum arabicorum, I – VIII, Lugduni Batavorum, 1870 – 1894.
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (1828 и 1897)
EI	Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden.
RHC-Occ.	Recueil des historiens des croisades Historiens occidentaux (1844 – 1895)
MGHS	Monumenta Germaniae Historica, ed. G. H. Pertz et al., Hanover, Weimar, Stuttgart and Cologne
PG	Patrologia Graeca, ed. Jacques Paul Migne, Paris
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
СБЛ	Стара българска литература
СбНУНК	Сборник народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН	Списание на Българската академия на науките

THE PAULICIANS BETWEEN MITH AND HISTORY VII – XVII CENTURY AD

Donka Radeva

Abstract: *The legends about the Paulicians consist of valuable references to their historical fate. The information encoded therein has a complex cultural syntax and its proper deciphering would require careful comparisons with different well-known historical sources.*

The legends describe the birth of Paulicianism as a charismatic community, whose credo represented a unique unification of various religious concepts, and help to identify their geographic settlements in accordance with historical sources that have recorded the presence of Paulicians as military contingents in 11th Century AD in lands from Nablus, Dorylaeum and Antiochia, through the Balkans, reaching as far as Sicily. The legends about the Paulicians are further complemented by the images of their charismatic military leaders, where the cult of Mikhail the Warrior Bulgarian precedes or is synchronized with the exploits of Vassiliy Digenis Akritas.

The legend of the Bulgarian Paulicians for "Rome Pope" is the most complex symbiosis of myth and history in which doctrine and real events are encoded, including information about their possible migration from Italy to the lands near the Danube.

Key words: *Paulicians, Christianity, Charisma, Byzantine Empire, Digenises*

ОТРАЗЯВАНЕ НА СЪВЕТСКО-ГЕРМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКАТА, НЕМСКАТА И СЪВЕТСКАТА ПРЕСА (1918 – 1939 Г.)

Самуил Шивачев

Анотация: *В статията за първи път се прави опит за изясняване на спецификата на съветско-германските отношения (1918 – 1939) през призмата на пресата в България, Германия и СССР. Именно през тази призма най-лесно можем да видим силната цензура, идеологическата линия и силната поляризация в европейското общество през 20-те и 30-те години на XX век. На тази база може спокойно да заключим, че в този период както имаме идеология при нацизма, комунизма и фашизма, така имаме и идеологическа линия на демокрацията. Чрез сравнителен подход се представят различните гледни точки на най-големите ежедневници в трите страни по най-важните моменти от двустранните отношения. Предизвикателството за такова изследване е голямо, още повече заради липсата на историография по въпроса как пресата разглежда отношенията между Германия и СССР в междувоенния период.*

Ключови думи: *преса, вестници, Рапалски договор, НСГРП, ВКП (б), България, Германия, СССР.*

В съвременния свят човек винаги се стреми да се осведомява за случващото се около него. Политическите процеси през 20-те и 30-те години на XX век, насочват вниманието на хората към пресата, която в този момент се явява универсален източник на новини. Това има и своите минуси, защото в условията на борба на крайни политически проекти пресата е подлагана на силна политическа цензура, което позволява по-лесна манипулация на обществото или по-лесното формиране на политически митове. Пресата от своето зараждане обича по-пиперливите теми, в които тя внася допълнителни окраски, което води до формирането на митове или изграждане на легендарни образи на отделни личности.

Периодът след Първата световна война се характеризира с идейните лутания и търсения на голяма част от европейската интелигенция – войната и революционните промени унищожават старите илюзии и поставят въпроса: накъде? С идеята да се намери отговор на този въпрос в европейски мащаб се издават много списания и вестници, които насочват към модернизма или го критикуват, бунтуват се или защитават определено идеологическо кредо. Промените, донесени от войната и Октомврийската революция в Русия, както и политическата борба на крайните фракции комунисти, националсоциалисти, фашисти или монархисти, ясно проличават от страниците на пресата, която или симпатизира, или е тяхна политическа трибуна, или остро критикува. Диференциацията е особено остра, защото поставя въпроса за властта и бъдещето на страната.[1]

Спецификата на международните отношения и в частност на съветско-германските от-

[1] Вж. *Български периодичен печат 1844 – 1944 г.*, София 1967, 19.

ношения кара изследователите често да подхождат с недоверие или незадълбочено, частично, по въпроса за отношението на пресата към политическите процеси през първите десетилетия на XX век. Проучването на пресата в България, Германия и Съветския съюз, по определени въпроси и събития от естеството на темата за съветско-германските отношения (1918 – 1939 г.), има за цел ясното разграничаване на идеологическите линии, митологията от реалността, истината от лъжата. Голям е броят на вестниците, които излизат в посочените държави, но са малко тези, които спират интереса си на случващото се в СССР и Германия в посочения период.

Немската преса е представена в това изследване с едни от големите вестници в Германия. Правим уточнението, че до 1933 г. в Германия няма национални вестници, а преобладават местните (регионални), издавани в областите. Пример е нацисткият „Völkischer Beobachter“, който излиза основно в Бавария, с тираж около 115 000, или либералният „Berliner Tagesblatt“, който излиза в Прусия (Берлин и Бранденбург), с тираж от 130 000.[2] След 1933 г. от всички вестници се иска единомислие, а от редакторите се търси отговорност за съдържанието им. В настоящето изследване немската преса е представена от някои от авторитетните вестници: „Der Angriff“ и „Völkscher Beobachter“ – официози на нацистката партия; „Berliner Tagesblatt“ и „Berliner-Börsen Zeitung“ – на либералите в Германия; „Der Tag“ – орган на католическата партия „Zentrum“ във Ваймарска Германия; „Berliner Zeitung“ и „Freiheit“ – органи на Комунистическата партия на Германия; „Deutsche Allgemeine Zeitung“ (от 1918 г. преименуван на „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“) – придържащ се към десните националсоциалистически групи и тясно сътрудничи на НСГРП. Немският печат представя една различна гледна точка за европейските и световни процеси през 20-те и 30-те години на XX век.

Съветската преса, макар и да има своя идеологически отенък, също представлява изключителен интерес. Най-големите издания като вестниците „Правда“, „Известия“, „Комсомольская правда“, разкриват интересното противоречие между официциалната съветска политика и политиката на Коминтерна. Представените съветски вестници са интересни и с това, че имат определена насоченост към читателите си. Вестник „Правда“ е официалният печатен орган на РСДРП (б) (от 1922 г. – ВКП (б)), който след революцията от 1917 г. се превръща в един от основните вестници в епохата на съветския режим.[3] Вторият голям печатен орган е вестник „Известия“, който се появява през 1917 г. под името „Известия Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов“, а от 14 юли 1923 г. става орган на ВЦИК на СССР.[4] Друг вестник е „Комсомольская правда“, който е третото голямо печатно издание, излизащ от 1925 г. Това е първият вестник, награден с орден „Ленин“ за активно съдействие „за усилване на темповете на строителство на социализма и във връзка с петилетния план.“[5]

При българската пресата в двете десетилетия след Първата световна война, се развиват някои специфични видове на периодичния печат – списания и вестници. След като политиката на правителството на Васил Радославов търпи поражение през 1918 г., властта е поета от левите сили, а старите партии временно се оттеглят.[6] В последвалия междувоенен период едни от най-авторитет-

[2] Дж. Тейлър, У. Шоу, *Речник на Третия Райх*, София 2002, 161.

[3] А. С. Фролова, Анализ дискурса професиональной идентичности советской прессе 20 – 30-х гг. XX в. – В: *Общество:социология, психология, педагогика*, Москва 2016, 27.

[4] Пак там.

[5] Пак там. Вж. също: https://www.balkans.kp.ru/daily/24494.5/649128/ (достъпен 03 септември 2017).

[6] *Български периодичен печат 1844 – 1944 г.*, 19.

ните вестници са: „Утро“, „Мир“, „Зора“, „Заря“, „Работнически вестник“. Вестник „Утро“ е непартиен вестник, стремящ се винаги да разкрива в пълна яснота новините и политическите промени. Другият всекидневник „Мир“ – печатен орган на Народната партия, а след това на Обединената НЛП, се стреми да бъде по-задълбочен при отразяването на събитията от политиката на великите сили, балканските държави и други страни в периода 1919 – 1939 г. Вестникът от 1923 г. става непартиен, чиято позиция се запазва до 1944 г. Той успешно влияе върху управляващите среди и формирането на общественото мнение. Наричан „българският Таймс“, често е определян като „най-достъпен вестник“.[7] Интересен всекидневник е вестник „Зора“, излизащ с подзаглавието „независим информационен вестник“. Той е определян като вестника на интелигенцията и смятан за най-авторитетния.

Не по-малко интригуващи са лявоориентираните вестници „Заря“ и „Работнически вестник“. Първият, „Заря“, се списва от социалдемократите, като по много въпроси от вътрешната политика е критичен, но по националните въпроси - Македония, Добруджа, Беломорието – подкрепя властта. Вестник „Работнически вестник“ е не по-малко интересен. Печатният орган на БРСДП (т.с.) стои на твърди позиции на комунистическото движение в България и следването на линията на Коминтерна. След Септемврийското въстание от 1923 г. вестникът излиза нелегално във Виена, а през 30-те години активно критикува социалната и външната политика на правителствата. [8]

Говорейки за пресата в България трябва да вземем под внимание чуждите вестници и списания, излизащи у нас. Сред тях особено впечатление прави списание „Полско-български преглед“, излизащ с подкрепата на Полската легация в София и на Тадеуш Грабовски.

През 20-те години пресата изключително се интересува от проблемите на международната сцена: гражданската война в Русия, проблемите в Германия, новите граници и малцинствени въпроси, действията на комунистите и спецификата на съветско-германските отношения, изпълнени с едно преливане от еволюция към революция, една борба между революционното и прагматичното.

Поради огромната проблематика, която имат съветско-германските отношения през 20-те години и тяхното отразяване в пресата, те могат да бъдат разделени на три подпериода: 1918 – 1922; 1922 – 1925; 1925 – 1930.

Първият период (1918 – 1922) напълно се вписва в определението – между революцията и еволюцията. Първият момент, върху който се съсредоточава пресата, са преговорите за мир между Германия и Съветска Русия, от края на 1917 и началото на 1918 г. Немският „Deutsche Allgemeine Zeitung“ излиза със заглавието „Германия победи!“[9]. Далеч пореалистичен е българският вестник „Мир“, който в няколко статии разкрива нежеланието на болшевиките да сключат мир, а просто да протакат преговорите,[10] както и остра критика към тяхното управление в Русия: „вместо спиране на войната и въвеждане на най-свободно управление вътре в страната, болшевиките въведоха най-грозния терор“[11]. Сключеният на 3 март 1918 г. мирен договор в Брест-Литовск също намира място на страниците на няколко ежедневника. Немският „Berliner Tagesblatt“ се спира на териториалните и икономически клаузи, заключавайки „наложените репарационни задължения на Русия с нищо не помагат на Германия, която се задъхва от нуждите на суровини“[12]. Бъл-

[7] За марките на българската периодика до 9.09.1944; *Viva Vox*, София 2008, 261.

[8] *Български периодичен печат 1844 – 1944 г.*, 19.

[9] *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 10.02.1918, №10(1025).

[10] *В. Мир*, 09.01.1918, №5323.

[11] *В. Мир*, 20.02.1918, №5349.

[12] *Berliner Tagesblatt*, 05.03.1918, №2458.

гарският в. „Мир“ заявява: „Сключеният мир е поучителен!... Една Русия без достатъчна военна мощ ставаше един товар за тях [тоест за Антантата]“[13]. Левият „Работнически вестник“ заявява: „изкушението да използва слабостта на съседа, бе голямо... Германия сега е готова да се откаже от всички завоевания на запад, за да осигури преобразованието в Източна Европа, което тя наложи на Русия.“[14] Съветската преса, в лицето на „Известия“ се опитва да защити мира, публикувайки специалните тезиси на Ленин за Брестките мир: „сключването на мира е освобождаване на Съветска Русия от враждуващите империалистически групи в световната война и получава необходимата подкрепа за укрепването на социалистическата революция.“[15]

Следващите месеци правят впечатление две събития, които са отразени в пресата. Първото е свързано с убийството на германския посланик в Москва Вилхелм фон Мирбах. „Deutsche Allgemeine Zeitung“ излиза с острия призив за „поход срещу болшевизма“[16], докато по-умереният „Berliner Tagesblatt“ се придържа към позицията на властта, но и поставя въпроса за алтернатива в отношенията с болшевиките. Българската преса някак вяло отразява този момент. Вестниците „Мир“ и „Утро“ имат само кратки дописки, че при атентат в Москва е убит пълномощният министър на Германия граф Мирбах.[17] Съветската преса, чрез вестниците „Правда“ и „Известия“, съобщава, че при опит за въстание левите есери са убили германския посланик фон Мирбах.[18]

Последните месеци на 1918 г. пресата се съсредоточава върху развоя на бойните действия, вътрешнополитическата криза в страните и примирията. Особено внимание се отдава на Ноемврийската революция в Германия. Либералните „Berliner Tagesblatt“ и „Berliner-Börsen Zeitung“ приветстват промяната, но и наблягат на последиците от нея. Комунистическият „Berliner Zeitung“ вижда в събитията „нов повей за работническите маси в Германия“[19]. Съветският „Известия“ излиза с пространна статия за случилото се в Германия на 9 – 10 ноември 1918 г., както и с призива на Ленин: „Революцията трябва да победи в цяла Европа!“[20]. Българските вестници „Мир“ и „Утро“ заявяват: „Мирът иде! Вилхелм II абдикирал“[21] и „със свалянето на цар Николай II и кайзер Вилхелм II, както и с разбиването на дунавската империя, се премахват онези спънки за развитието на демокрацията.“[22]

През 1919 г. всички погледи са вперени в Конференцията за мир в Париж. Паралелно с нея, в Германия се създава Ваймарската република, а в Русия се водят най-ожесточените боеве по фронтовете на гражданската война. Всички си задават въпроса: А сега накъде? Какво ще произлезе от тази конференция?

По отношение на конференцията българският вестник „Мир“ излиза със статията „Политическото късогледство“, в която заявява: „има хора във всяко време, които от дърветата не могат да видят гората, които най-належащите за разрешаване въпроси смесват с най-дребните...“[23] По отношение на Учредителното събрание във Ваймар, в. „Утро“ пише: „няма съмнение, че Германия ще може лесно да се преустрои и избави от милитаристическия режим, който ѝ причини сегашната катастрофа.“[24] Политическата

[13] *В. Мир*, 05.03.1918, №5365.

[14] *В. Работнически вестник*, 06.03.1918, №226.

[15] *Г. Известия*, 17.03.1918, №62.

[16] *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 08.07.1918, №1056.

[17] *В. Мир*, 07.07.1918, №5410; *в. Утро*, 07.07.1918, №2658.

[18] *Г. Правда*, 10.07.1918, №64, *г. Известия*, 10.07.1918, №71.

[19] *Berliner Zeitung*, 14.11.1918, №12.

[20] *Г. Известия*, 12.11.1918, №96.

[21] *В. Утро*, 12.11.1918, №2702.

[22] *В. Мир*, 12.11.1918, №5555.

[23] *В. Мир*, 15.01.1919, №5606.

[24] *В. Утро*, 22.01.1919, №2835.

конфронтация в Германия не е подмината от съветския вестник „Известия“, който пише: „Днес в Берлин буржоазията и социалпредателите ликуват. Те успяха да убият Карл Либкнехт и Роза Люксембург.“[25] Немската преса много точно показва поляризацията в обществото. Левите „Berliner Zeitung“ и „Freiheit“ критикуват социалдемократите и техния съюз със Свободните отряди на Хинденбург. Либералните „Berliner Tagesblatt“ и „Berliner-Börsen Zeitung“ се разминават в оценките си. По-левият „Berliner-Börsen Zeitung“ се съсредоточава върху убийството на К. Либкнехт и Р. Люксембург, докато „Berliner Tagesblatt“ разглежда действията им като предателски и заплаха за Германия. Като близък до БРСДП (ш.с.) българският „Заря“, внимателно следи първите стъпки на социалдемократите в Германия, тенденциите в Париж за мир и възможностите за помощ на Русия. Вестникът цитира думите на лидера на немската делегация в Париж Брокдорф-Ранцау: „Що се отнася до Русия, Германия е готова да проведе преговори в рамките на предложенията на Съглашението до съветите.“[26]

В следващите месеци, до юни 1919 г., пресата е затаила дъх и внимателно следи дебатите по мирните договори. Почти всички вестници пишат по тази тема в един дух: „Мир – да! Победа, но не унизителна!“[27] Обявяването на Версайския мир и неговите клаузи са коментирани като несправедливи, неизпълними, не носещи мир, а нова война, в цялата немска, българска и съветска преса. Интересен момент за това събитие представлява списание „Полско-български преглед“. Списанието приветства сключения мирен договор в Париж с Германия и възкресяването на полската държава, но паралелно с това от неговите страници проличава една силна защита за българския национален интерес. За никого не е изненада фактът, че неяснотата по полско-германската граница, в частност тази в Горна Силезия, ще има непредвидими последици. От редовете на списанието ясно прозира нотката на притеснение както от Германия, така и от Русия: „Отделно държавно съществуване на Украйна е смъртен удар за Велика Русия.“[28]

Изострените междудържавни отношения след Парижката мирна конференция и натрупаните от нея проблеми вълнуват пресата. До 1922 г. в пресата най-често може да се видят публикации свързани с гражданската война в Русия, белоемигрантите, комунистическите бунтове в Унгария, Бавария и Саксония, Горносилезийския въпрос между Германия и Полша и Съветско-полската война. Немската преса е изключително активна. „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ критикува болшевизма, наричайки го „язва на Европа“. „Berliner Tagesblatt“ заявява: „поради войната болшевишкият империализъм стана чисто национален.“[29] Изключителен интерес представлява спорът между Германия и Полша за Горна Силезия. Немските вестници „Volkischer Beobachter“, „Berliner Tagesblatt“ и „Berliner-Börsen Zeitung“ непрестанно публикуват статии с подробна информация за икономическото състояние на областта, етническото разпределение и историческото право на Германия над Горна Силезия. През 1920 г. българската преса застава на страната на Германия, свързвайки Горна Силезия със Западна Тракия. След конференцията в Сан Ремо и предаването на Беломорието на Гърция, вестниците „Утро“ и „Зора“ правят заключението, че следва Германия и Горна Силезия. На другия полюс е сп. „Полско-български преглед“. Списанието активно съдейства за полската кауза за Горна Силезия, както и препечатва сведения за победите на полската

[25] *Г. Известия*, 22.01.1919, №107.

[26] *В. Заря*, 17.03.1919, №1700.

[27] *Berliner Tagesblatt*, 28.05.1919, №2509; *в. Утро*, 14.05.1919, №2893; *в. Мир*, 08.05.1919, №5656.

[28] *Сп. Полско-български преглед*, 20.07.1919, №17.

[29] *Berliner Tagesblatt*, 07.04.1920, №2587.

армия над болшевиките в хода на Съветско-полската война. През 1921 г., в противовес с официалната българска преса, списанието публикува редица статии: „Поляците в Горна Силезия“, „Полщината на Горна Силезия“, „Справедлив английски глас по въпроса за Горна Силезия“, „Защо Горна Силезия трябва да бъде полска?“. По подобие на немската преса списанието публикува карти, етнически и икономически данни, изказвания на английски и френски политици. Тази акция успява да донесе подкрепа за полската кауза сред част от българското общество, особено ориентираните към Франция и Англия, симпатизиращи на Полша и подкрепящи я във войната срещу Съветска Русия. През октомври 1921 г. ОН решава да подели Горна Силезия между Полша и Германия.

През януари 1922 г. редица немски вестници отразяват възможностите и нуждите от активни отношения на Германия със Съветска Русия. На 20 февруари 1922 г. „Berliner-Börsen Zeitung“ излиза с голяма статия, посветена на глада в съветската страна и причините, довели до него. Вестникът публикува и интервю на пълномощния представител на РСФСР при задграничните организации А. Айдък, препечатано от съветския вестник „Известия“[30]: „всички добри страни на прословутия тейлоризъм[31] точно показват своите сили и възможности, работа и настойчивост – това се доказва в работата на АРА[32]... Америка постави рекорд в доставката на храни.“[33] Под този цитат се поставя въпросът: „А Германия?“. Отговорът е даден от „Berliner Tagesblatt“, който пише: „Днес Германия и да иска да помогне на Русия, не би могла, защото самата тя има нужда от помощ.“[34] Факт е, че Германия все пак отпуска значителен кредит на съветите в месеците до Конференцията в Генуа, но с идеята да привлече вниманието на Антантата. В редица статии на вестник „Работнически вестник“ активно са публикувани материали в рубриката „За глада в Съветска Русия“.

През април 1922 г. пресата се съсредоточава върху Конференцията в Генуа. Откриването на конференция на 10 април 1922 г. дава надежда за нов курс в политиката на победителите. Скоро става ясно, че това съвсем няма да е така, след като на Съветска Русия е поставен ултиматум за нейните задължения от царския период. Тези стъпки на Антантата и нейното рязко отношение към репарационните задължения на Германия водят до сближение на германци и руснаци, които слагат край на дългите предварителни преговори с подписването на Рапалския договор. Пресата в Германия и Съветска Русия е във възторг. Все пак има и по-реалистични коментари, като този на „Berliner Tagesblatt“: „Договорът изненада всички, но дали не застраши повече Германия?!“[35] Интерес представлява отразяването на събитието в „Работнически вестник“, който заявява: „един силен удар по усилията на Лойд Джордж, да преодолее създалото се положение и да продължи работите на конференцията.“[36] Останалите вестници „Утро“, „Мир“, „Зора“ и „Заря“ в общ глас коментират случилото се в Генуа като препечатват някои западни вестници, изказващи „всеобщата изненада от сключването на руско-германската конвенция.“[37] Списание „Полско-български преглед“ публикува на страниците си полските опасения от сближението на тези две държави: „Какво дава той на едната и другата страна? За деструктивна-

[30] *Berliner-Börsen Zeitung*, 20.02.1922, №1045. Вж. също: *в. Известия*, 15.01.1922, №203.

[31] Принцип на Фредерик Тейлър – метод на работа, според който всяка дейност може да бъде раздробена на части.

[32] American Relief Administration (Американска администрация за взаимопомощ).

[33] *Berliner-Börsen Zeitung*, 20.02.1922, №1045.

[34] *Berliner Tagesblatt*, 20.02.1922, №2697.

[35] *Berliner Tagesblatt*, 19.04.1922, №2712.

[36] *В. Работнически вестник*, 19.04.1922, №239.

[37] *В. Заря*, 18.04. 1922, №2386.

та работа, за нарушаването на европейския мир, за застрашаването на Полша, този съюз, разбира се, може да помогне и на Германия и на болшевиците...“[38]

В периода на така нареченото Рапалско десетилетие (1922 – 1932), отношенията между Германия и Съветска Русия (а от 30 декември 1922 г. – Съветски съюз) преминават между революционния заряд, пропагандиран от Коминтерна и в конфликт с официалната съветска политика, до еволюирането чрез контактите между Густав Щреземан и Георги Чичерин.

Първият сериозен момент е малко след сключването на Рапалския договор и се характеризира с изострените отношения в периода 1922 – 1925 г. Тежката хиперинфлация в Германия води до невъзможност за плащане на репарационните задължения, което дава правото на Франция и Белгия в началото на 1923 г. да окупират Рурската област. Това води до засилване на двете крайни фракции-комунисти и националсоциалисти, които започват подготовка за насилствено завземане на властта. Официозите на комунисти и нацисти през цялата 1923 г. не спират с агитацията от своите страници. Вестник “Freiheit”, действащ в окупираната Рурска област, непрестанно подканва работниците „да вземат властта в свои ръце и да се изправят срещу империалистите.“[39] В Берлин „Berliner Zeitung“ призовава за сваляне на властта и създаване на съветска република. От Мюнхен „Völkischer Beobachter“ тръби, че „Германия е в опасност! Националсоциалистите трябва да я спасят!“[40] Съветската преса, в. „Известия“ и в. „Правда“, през цялата 1923 г. публикуват материали за състоянието на работниците в Рур, хуманитарната и финансова помощ за региона по линията на Коминтерна. Българската преса с тревога следи случващото се в Германия, тъй като у нас на 9 юни 1923 г. е извършен преврат, който повлича след себе си две въстания, а левите вестници са закрити. Бунтовете от октомври и ноември 1923 г. (в Хамбург на комунистите и в Мюнхен на нацистите) са внимателно отразени в пресата, като коментарите са от предателство до успех за работниците.

Нов съществен момент представлява смъртта на Ленин през януари 1924 г. и новите измерения на съветско-германските отношения. Вестниците „Berliner Tagesblatt“ и „Berliner-Börsen Zeitung“ публикуват две подробни статии за Ленин и за трусовете във властта: „Кой ще изберат в Русия? Сталин или Троцки?“[41] и „За Германия по-добрият вариант е Троцки.“[42] Българската преса публикува две пространни статии. Вестник „Утро“ в деня на смъртта на Ленин (24 януари 1924 г.) публикува интервю със съветския посланик в Берлин Крестински, който отправя остра критика към политиката на българското правителство: „България сама си предизвика тая неприязън на днешна Русия.“[43] Първите съобщения за смъртта на Ленин излизат на 25 и 26 януари. Първо вестник „Утро“ публикува пространна статия за болестта и смъртта на съветския лидер, а в последствие разглежда политическите боричкания и кой ще наследи Ленин: „за никого не е тайна, че Троцки е личният избор на Ленин за негов наследник...“[44] Вестник „Мир“ се спира не само на политическата борба, но и на отзвука от смъртта на вожда сред руската емиграция.[45] В крайна сметка за нов генерален секретар на ВКП(б) е избран Йосиф Сталин.

Особен момент в двустранните отношения представлява периодът от 26 април 1925 до 3 октомври 1929 г.

---

[38] *Сп. Полско-български преглед*, 10.05.1922, №9(107).

[39] *Freiheit*, 01.05.1923, №135.

[40] *Völkischer Beobachter*, 06.05.1923, №98.

[41] *Berliner Tagesblatt*, 26.01.1924, №2793.

[42] *Berliner-Börsen Zeitung*, 26.01.1924, №1239.

[43] *В. Утро*, 24.01.1924, №4343.

[44] *В. Утро*, 25.01.1924, №4344.

[45] *В. Мир*, 26.01.1924, №7080.

На 26 април 1925 г. за президент на Германия е избран старият фелдмаршал Паул фон Хинденбург, за когото съветската преса веднага пише: „милитаризмът на власт в Германия.“[46] Вестник „Утро“ на своите страници дава подробна информация за изборите в Германия и какво е наложило изборът на Хинденбург, както и цитира думите на външния министър Густав Щреземан: „в Германия не съществува никаква военна партия под ръководството на бивши офицери.“[47]

Страстите между Берлин и Москва се разгарят, когато през май 1925 г. са извършени арести на студенти и в съветското търговско представителство. Вестник „Berliner Tagesblatt“ директно заявява: „разбита е голяма комунистическа мрежа.“[48] В отговор вестник „Правда“ заявява: „комунистическа истерия в Германия... докато нацистите напредват към Берлин.“[49] От вестника имат предвид, че националсоциалистите влизат във властта през задната врата с помощта на Хинденбург, което налагало тези безпрецедентни мерки към комунистите. Българският вестник „Зора“ излиза със статия, че „нацистите са във връзка със стария кайзер и подготвят завръщането му.“[50] Тези новини, за възстановяването на монархията, ги виждаме във всяко време на криза по отношение на Германия. Ситуацията временно се успокоява след преговори между двамата външни министри Г. Щреземан и Г. Чичерин.

Особен момент е подписването на Рейнския гаранционен пакт (за неприкосновеност на френско-германската и германо-белгийската граница) на конференцията в Локарно, в края на 1925 г. Той отваря пътя за излизане на Германия от международната изолация в първите следвоенни години. През април 1926 г. Германия и СССР подписват Договор за приятелство и неутралитет в Берлин, който е посрещнат с голяма радост от президента Хинденбург заради факта, че са предвидени съвместни учения между Червената армия и Вермахта. Тези военни отношения позволяват задействане на програмата на германския президент за възраждане на армията. С такъв анализ излиза „Deutsche Allgemeine Zeitung“: „Берлинският договор и новата германска армия.“[51] Вестникът изрично пояснява, че „едно икономическо и политическо възраждане на Германия няма да стане без съпротивата на Франция, а единствените доводи за силна сухопътна армия.“[52] През 1929 г. тази формулировка заляга в меморандума на Министерството на отбраната на Германия.

Като голям успех пресата отчита влизането на Германия в Обществото на народите на 10 октомври 1926 г. Този успех е определен като победа за демокрацията и затвърждаването на мира и стабилността в Европа.[53] Тази стъпка е особено важна за Полша, тъй като проблемът с нейните западни граници не е разрешен в Локарно, още повече че през 1926 г. с преврата на Йосиф Пилсудски Полша е разглеждана като антидемократична.

През следващите години отношенията между Германия и СССР се развиват без особени изненади. През 1929 г. настъпва трус в тези отношения поради изолирането на наркома Георги Чичерин в СНК и неговата смяна с първия му заместник Максим Литвинов. В Германия на 3 октомври 1929 г. умира външният министър Густав Щреземан. Това събитие е тежък удар не само за двустранните отношения, но и за германската външна политика. Щреземан безспорно е личността, успяла да преведе Германия през тежката изолация след Голямата война и да води балансирана външна политика между ревизионизма и раз-

[46] *В. Правда*, 28.04.1925, №207.

[47] *В. Утро*, 28.04.1925, №4711.

[48] *Berliner Tagesblatt*, 20.05.1925, №2843.

[49] *В. Правда*, 22.05.1925, № 229.

[50] *В. Зора*, 25.05.1925, № 1776.

[51] *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 26.04.1926, № 1002.

[52] Пак там.

[53] *Berliner Tagesblatt*, 12.10.1926, № 3013.

бирателството. След него Германия така и не намира силната фигура, която да съхрани и надгради извоюваното до този момент. В пресата излизат множество статии по този повод: „Отиде си големият приятел на СССР“[54], „Победените загубиха защитника си“[55], „Краят на една епоха“[56].

През 1929 г. набира сила и идеята за Паневреопа. По този повод вестник „Мир“ излиза със статията „Условията за едно френско-германско сближение“, в която се казва: „сближението трябва да бъде, икономическо и политическо...Едните искат да има отказ от Елзас и Лотарингия, а другите искат да се премахне икономическата им тежест... Сигурността на Европа минава през тези две ограничения... “Болшевизмът“ и „фашизмът“ са пред вратата ни. Не трябва да ги пускаме у дома си.“[57] Това са едни от последните мигове на реална оценка за възможностите за продължаване на мира в Европа.

През 30-те години пресата се различава от тази през 20-те със силна и остра поляризация. Пактоманията и антикомунистическите настроения преобладават. Пресата в Германия след 1933 г. е жестоко цензурирана. В България след 1934 г. остават няколко големи ежедневници: в. „Утро“, в. „Мир“, в. „Зора“ и в. „Заря“. Съветската преса запазва своите официози в. „Правда“ и в. „Известия“, но остротата на международната тематика ясно показва целите на тогавашните управници в СССР.

Отношенията между Германия и СССР в този период могат да бъдат разделени хронологически така: 1930 – 1934, 1934 – 1938, 1938 – 1939 г. Тези хронологически рамки имат за цел разграничаването на агресивния подход на националсоциалистите в първите четири години на тяхното управление.

За първия период пресата се концентрира върху въпросите, свързани с конференцията в Хага и план „Йънг”, както и вътрешното положение в Германия и СССР, както и подписването на протокола за продължаване на Берлинския договор в края на 1931 г. По тези поводи вестник „Мир“ отделя специално внимание на новите съветски външнополитически цели: установяване на дипломатически отношения с всички държави и подписване на двустранни договори. Ето защо вестникът отделя внимание на протокола между Германия и Съветския съюз през 1931 г. Немската преса също поставя вниманието върху този договор, но в контекста на въпроса за репарациите и план „Йънг“: „безспорен факт е, че съветските суровини досега помогнаха на Германия, но този факт не се гледа с добро око от Франция и Англия...“[58] Наред с това нацистките официози „Der Angriff” и „Völkischer Beobachter” не спират с антикомунистическата си истерия. Основен акцент в техните статии е гладът в Украйна и Южна Русия (1931 – 1932). Сблъсъците между комунисти и нацисти в Берлин през 1930 – 1931 г., както и лятото на 1932 г., са описани като „борбата за Германия е в ход и само ние можем да я спасим.“[59] Отговорът на левите вестници „Berliner Zeitung и “Freiheit” е: „в борбата срещу кафявата чума всеки германски работник е призван.“[60] Българските вестници възвръщат интереса си към Германия през бурната 1932 г. Вестник „Утро“ описва нежеланието на Хинденбург да се вслуша в призива на Райхстага да разтури нацистките организации. Вестник „Мир“ се съсредоточава върху изборите за Райхстаг през юли и ноември 1932 г., като препечатва материали от вестниците „Дейли Хералд“ и „Льо Тан“. Не по-малко интересни са сведенията във вестниците „Утро“ и „Зора“ за гладуващите в Съ-

[54] В. Правда, 04.10.1929, № 259.

[55] *Berliner Tagesblatt*, 04.10.1929, № 3325.

[56] *Berliner Börsen-Zeitung*, 04.10.1929, № 1798.

[57] *В. Мир*, 17.03.1930, № 9119.

[58] *Berliner Tagesblatt*, 16.06.1931, № 3535.

[59] *Völkischer Beobachter*, 10.07.1932, № 2386.

[60] *Berliner Zeitung*, 14.07.1932, № 3589.

ветския съюз. Те също използват препечатки от полски, френски или английски вестници за по-достоверна информация.

Събитията в Испания през 1930-1932 г. показват започналото фрагментиране на пресата. Съветският вестник „Правда“ съобщава, че „в цялата страна след стачката избухнала революция...Армията иска да създаде република, а на правителството е поставен ултиматум да се откаже от властта.“[61] През април 1931 г. в. „Мир“ излиза със статията „Революцията в Испания“, където много точно се определят трите групи: „монархисти – групирани около правителството; конституционалисти – леви либерали и реформисти; републиканци и социалисти – вярващи в декемврийската революция на републиката.“[62] Вестникът заявява, че напрежението между групировките е толкова голямо, че скоро се вижда война на хоризонта.

Моментът, върху който се съсредоточава пресата е идването на Хитлер на власт (30 януари 1933 г.). Българската преса излиза с огромни заглавия на първите си страници. Вестник „Утро“ излиза със заглавието „Кабинетът на Хитлер“: „с идването на власт на Хитлер, заедно с дойченационалистите и стоманените шлемове се възстановява т.нар. Харцбургски фронт.“[63] Вестник „Мир“ определя събитията като „залезът на демокрацията“[64] и „събитията в Германия не са никак за подражание.“[65] Съветската преса реагира остро на идването на нацистите на власт. Вестник „Правда“ в статията си „Фашизъм и милитаризъм“ заявява: „нацистите ще съсипят не само Германия, но и цяла Европа.“[66] Германискиият “Der Angriff” коментира: „Свърши се. Ние седим на Вилхелмщрасе. Хитлер е райхсканцлер. Като в приказка!“[67]

Следващият период 1934 – 1938 г. се свързва с германо-полския договор (26 януари 1934 г.), краха на съветско-германските отношения (юни 1934 г.), двустранните договори между СССР, Чехословакия и Франция през 1935 г. и започналата ремилитаризация на Германия, нарушаването на клаузите на Версайския договор и сблъсъка на комунизма и нацизма в Испанската гражданска война.

По отношение на германо-полският договор (26.01.1934 г.) съветската преса излиза с остри статии: „полско-германското споразумение се явява един от етапите в подготовката на нацистите срещу СССР“[68]; „Полша не е мост, а клин между СССР и Запада“[69]; „Петлюровците приветстват Пилсудчиците. Полската трудова интелигенция на борба срещу фашизма.“[70] Немската преса отговаря на съветските нападки: „Германия и Полша-Здравей! Тук е „Правда“!“[71], в чиято статия се отричат твърденията, че Полша е вратата на Германия към СССР и тя пречи на добрите отношения между тях.[72]

Събитията от лятото на 1934 г. показват страшната идеологическа война, която се води на страниците на пресата. Крахът на съветско-германските отношения е описван с взаимни нападки: „надеждата на СССР е, че ОН ще може да затрудни делото на войната и ще облекчи за известно време делото на мира.“[73], а немската отговаря: „и сега положението в СССР не е по-добро. Защо ѝ е на Германия такъв съюз?“[74] Все пак съветската

[61] *В. Правда*, 16.12.1930, № 345.

[62] *В. Мир*, 16.04.1931, № 9229.

[63] *В. Утро*, 02.02.1933, № 7036.

[64] *В. Мир*, 07.03.1933, № 9796.

[65] Пак там.

[66] *В. Правда*, 03.06.1933, № 442.

[67] *Der Angriff*, 02.02.1933, № 25 (796).

[68] *В. Правда*, 02.02.1934, № 635.

[69] *В. Известия*, 27.02.1934, № 4567.

[70] *В. Комсомольская правда*, 13.06.1934, № 927.

[71] *Der gerade Weg*, 20.02.1934, № 102.

[72] Пак там.

[73] *В. Известия*, 04.01.1934, № 4 (4555).

[74] *Der Angriff*, 05.02.1934, № 7 (841).

преса заключава: „цял свят знае и цял свят ще помни, че СССР предложи конкретен метод за оздравяване на атмосферата в Източна Европа, но Германия отхвърли този метод.“[75] Оттеглянето на германския пълномощен министър Рудолф Надолни е коментирано в Германия: „изключителната нужда от засилени търговски отношения, но не и политически.“[76]

Българската преса отделя голямо внимание на събитията около „Нощта на дългите ножове“. Вестник „Утро“ препечатва швейцарския „Neue Zeitung Zireher”, който говори за атентат срещу Хитлер на 21 юни и събитията от 30 юни („Нощта на дългите ножове“) и смъртта на Рьом са следствие от тях.[77] Журналистите от вестник „Мир“, Б. Вазов и А. М. Николов, коментират „Нощта на дългите ножове“, когато са арестувани и избити партийните ръководители на СА-отрядите. Двамата определят събитието като „заговор в Германия“ и като „бунт на партията, след които режимът изгуби от своето обаяние пред света.“[78]

На 2 август 1934 г. умира президентът Хинденбург. По този повод нацисткият официоз „Der Angriff“ публикува своята възхвала за фюрера: „Гений гради света! Гласът му пробуди Германия! Неговите дела ни направиха отново нация! Той винаги ще е като звезда за нас!“[79] Вестник „Утро“ заявява: „в случай на нещастие с президента, постът канцлер и този на президента ще бъдат слети в едно и Хитлер ще поеме и представителството на Райха.“[80]

На 18 септември 1934 г. СССР е приет за член на ОН и постоянен член на Съвета на ОН, с което се определят и новите измерения на съветско-германските отношения. През 1935 г. двустранните отношения изпадат в тежка криза. Германската дипломация си играела на „котка и мишка“ с французите, като се опитва да ги убеди в абсолютната непримиримост със СССР. По повод на сключения съветско-френски пакт (2 май 1935 г.) вестник „Известия“ публикува думите на наркома Литвинов „за повече конкретни отношения с Германия, за което би съдействало сключването на регионалния пакт.“[81] Последвалият нов съветско-чехословашки договор (16 май 1935 г.) разгневява нацисткия режим: „опитват се да спрат възхода на Германия“[82]

Хитлер не закъснява с реакцията си на тези съветски действия и през март 1936 г. въвежда своите войски в Рейнската зона. СССР не изчаква решението на ОН и замразява търговско-икономическите отношения с Германия. Последва нова вълна на истерия от страниците на немската преса: „Съветите ще съдействат на Франция занапред и ще пречат на Германия“[83], а „комунистите доказаха своята еврейщина.“[84]

Големият сблъсък в пресата през 30-те години определено си остава Испанската гражданска война. Съветският печат представя официалната външнополитическа линия на Съветския съюз и идеята на Литвинов за създаването на блок от държави за укротяване на агресорите. Непрекъснато излизат статии: „Мир, а не война!“[85]; „СССР, Великобритания и Франция – спасителите на Европа“[86]; „Неутралитет по отношение на подстрекателите на

[75] *В. Известия*, 27.04.1934, № 4597.

[76] *Der Angriff*, 15.06.1934, № 57 (891).

[77] *В. Утро*, 09.07.1934, № 7466.

[78] Т. Панайотов. Всекидневникът вестник „Мир“ за политиката на Великите сили, балканските страни и други държави през периода 1923 – 1944 г. http://ebox.nbu.bg/mk10/index2.php?id=ne2/a/z12.%20Todor_Panayotov_red.htm. (достъпен 26.09.2017)

[79] *Der Angriff*, 04.05.1934, № 3367.

[80] *В. Утро*, 02.08.1934, № 7486.

[81] *В. Известия*, 10.05.1935, № 4705.

[82] *Der Angriff*, 20.05.1935, № 3456.

[83] *Der Angriff*, 27.03.1936, № 3590.

[84] *Völkischer Beobachter*, 27.03.1936, № 4105.

[85] *В. Известия*, 10.09.1936.

[86] *В. Правда*, 24.11.1936.

войната-това именно е нужно.“[87] Ситуацията по фронтовете се коментира и от българската преса: „на фронта при Естамадура правителствените войски са напреднали с 20 км последните три дни“[88]; „генерал Франко се оттегля от ръководството на военните действия“[89]. Съветската и немската преса влизат в жесток дебат за случващото се в Испания: „генерал Франко разчитал на „пета колона“ фашистка група в Мадрид“[90]; „Германският фашизъм насажда в Испания силна пропаганда на зверски антисемитизъм и мракобесие“[91]; „Испанските комунисти безмилостно избиват свещеници и разграбват църкви“[92]; „Франко с нова победа над комунистите“[93]; „Военните уроци на Франко в Баския“[94]. В този конфликт все пак се намират вестници, които държат и поумерения тон: „който не иска война, е длъжен да поддържа системата за колективна безопасност и укрепване дейността на ОН“[95], както и фактът, че „светът е на прага на нова голяма катастрофа, а Испания е само прелюдия към нея.“[96]

Кризата в Европа се задълбочава, когато на 6 ноември 1937 г. Италия влиза в Антикоминтерновския пакт. По този повод съветският вестник „Правда заявява: „за всички е ясно, че ние говорим за образуване на звено от агресори, възнамеряващи да създадат нови граници в света.“[97]

Последният период на разглеждане на съветско-германските отношения (1938 – 1939) е изключително интензивен. Външнополитическите ходове на нацистите и опитите на СССР за система на колективна безопасност са подробно разглеждани в пресата. Силно отекват думите на съветския нарком Литвинов на откриването на 110 сесия на ОН: „все още може да се сложи значителна пречка за бъдещото развитие на силите на агресията, а в известен случай – към противопоставяне на умишлена агресия.“[98] Следващите месеци на 1938 г. са изпълнени с непрекъснатия тътен от нацисткия марш в Централна Европа – първо Австрия, а след това и Чехословакия. Немската преса пише възвания от радост за успехите на Германия, докато българската и съветската остават на критични позиции. Но от публикациите в този период ясно личи, че светът навлиза в силна информационна война с огромна доза манипулация. Вестник „Утро“ препечатва чешкия „Прагер прес“, който твърди, че има секретна договорка между Париж, Москва и Лондон за отстъпките пред Германия и са заедно с нацистите и фашистите от Италия.[99] В отговор съветската преса отговаря: „няма никакви сведения за споразумение между правителствата на СССР, Великобритания и Франция, по въпроса за подялба на Чехословакия или отстъпки пред агресора ... Империалистическите държави са обединени на антисъветска основа.“[100]

Окончателното рухване на дипломатическите опити за подпомагането на мира през лятото на 1939 г. водят до сключването на съветско-германски пакт и нова подялба на Полша. Немската и съветската преса цели 4 дни не публикуват информация за сключения договор. На 30 август нацисткият официоз „Der Angriff публикува речта на Хитлер: „повече не може да се търпи съществуването на това недоносче на версайската система Полша.“[101]

---

[87] Пак там.

[88] *В. Утро*, 10.04.1937, № 5394.

[89] *В. Утро*, 16.04.1937, № 5310.

[90] *В. Комсомольская правда*, 20.04.1937, № 3676.

[91] *В. Комсомольская правда*, 08.05.1937, № 3684.

[92] *Der Angriff*, 30.05.1937.

[93] *Völkischer Beobachter*, 27.05.1937.

[94] *Der Angriff*, 02.06.1937, № 310.

[95] *В. Известия*, 28.07.1937, № 40.

[96] *Berliner Tagesblatt*, 20.12.1937, № 3261.

[97] *В. Правда*, 10.11.1937, № 60.

[98] *В. Правда*, 28.01.1938, № 14.

[99] *В. Утро*, 02.10.1938.

[100] *В. Известия*, 04.10.1938, № 50.

[101] *Der Angriff*, 30.08.1939.

Съветският вестник „Правда“ излиза със статията „Полският империализъм – заплаха за европейската сигурност.“[102] Войната вече е на прага на Европа.

Отразяването в пресата на двустраннните съветско-германски отношения е едно доказателство за това, как може с върха на перото веднъж да спасиш човешки животи, разкривайки истината за режимите, а друг път – да всееш допълнителна истерия в обществото и да сринеш държавата. Приписваната на Гьобелс максима, че „Една лъжа, повторена сто пъти, става истина“, успява да надделее над обективната журналистика. Поддържането на антикомунистическа истерия в обществото се оказва много по-ценна за Запада от борбата с нацистите и нарушаването на мира. Сравнението на пресата от три държави позволява да се издигне тезата, че през 20-те и 30-те години на XX век можем да говорим за идеология на демокрацията[103] така, както има идеология на нацизма и комунизма, която е посвоему различна, но използваща същите похвати за манипулация на общественото мнение.

[102] *В.Правда*,30.08.1939.

[103] Има се предвид фактът, че в западната преса, част от която е и българската, се проявява манипулативност на пресата към обществото по отношение на Съветския съюз и нацистка Германия, следвайки се линията на отрицание и показването на „демократичното“, като единствена правилна форма на управление.

REFLECTION OF SOVIET-GERMAN RELATIONS (1918-1939) IN THE BULGARIAN, GERMAN AND SOVIET PRESSES

Samuil Shivachev

Summary: *The article attempts to clarify the specifics of Soviet-German relations (1918-1939), through the prism of the press in Bulgaria, Germany and the USSR. It is through this prism that we can easily see the strong censorship, the ideological line and the strong polarization in European society in the 20s and 30s of the 20th century. On this basis, we can safely conclude that in this period, as we have an ideology in Nazism, Communism and Fascism, we have an ideological line of democracy. A comparative approach presents the different views of the largest daily newspapers in the three countries, the most important moments of bilateral relations. The challenge for such a study is great, moreover, because of the lack of historiography on the issue: how the press examines the relations between Germany and the USSR in the interwar period.*

Key words*: press, newspapers, Treaty of Rapallo, NSDAP, RCP(b), CPSU.*

РОЛЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИЯ ПАНАИР – ПЛОВДИВ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕТО НА ТЪРГОВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ФРГ ПО ВРЕМЕ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА[1]

Мирена Митова

***Анотация**: Между България и ФРГ едва от 70-те години на XX век се реализират пълноценни икономически контакти, който извеждат Западна Германия като основен икономически партньор на България след страните от СИВ и СССР. Това е свързано с установяването на дипломатически отношения между двете страни през 1973 г. Нормализирането на официалните отношения между България и ФРГ са резултат от развитието на международната обстановка по време на Студената война и настъпилото разведряване в отношенията между двата военно-политически и икономически блока, но и дотогава България и ФРГ поддържат търговско-икономически контакти. За тяхното осъществяване и задълбочаване през годините своя принос дава и Международният панаир – Пловдив, който попада и във фокуса на настоящата статия. Тя е базирана на невлязъл в научен оборот архивен материал, съхраняван в Централния държавен архив и в Държавен архив – Пловдив, както и на проучвания, разглеждащи търговската политика на България с капиталистическите страни по време на Студената война.*

***Ключови думи**: Международен панаир – Пловдив, Студена война, България, ФРГ, външнотърговски отношения.*

Търговските отношения между България и Германия имат своята предистория през първата половина на XX век, когато са налице икономически, но също и външно- и вътрешнополитически основания за тяхното развитие. Двустранните отношения между двете държави се изграждат на основата на взаимни интереси. Германия и България проявяват съществен интерес една към друга, провокиран от националните им особености и от стремежа за изграждане на по-тесни междудържавни отношения с оглед общата им политическа съдба. Тази тенденция се проявява най-вече в междувоенния период на 20-те и 30-те години на XX в. Бившите съюзнички от Първата световна война, победени от силите на Антантата, изпитват нужда от бързо съживяване на икономиката си. Интеграцията между българската и германската икономика се засилва още повече след 1 март 1941 г., когато България се присъединява към Тристранния пакт. По време на Втората световна война немските предприятия обхващат основни стратегически отрасли на българската икономика. Така Германия се пре-

[1] Настоящото изследване е финансирано по Програмата на Българската академия на науките за подпомагане на млади учени 2017 г. (PROGRAM FOR CAREER DEVELOPMENT OF YOUNG SCIENTISTS, BAS, 2017), за което изказвам своята благодарност на ръководството на Академията. Проект: № ДФНП-17-82/ 28.07.2017 г. „Пловдивският панаир като място за транснационални културно-икономически контакти на България по време на Студената война“.

връща в основен политически и икономически партньор на България.[2]

Съществена промяна в икономическите и политическите отношения между България и Германия настъпва в края на Втората световна война. Всички търговски договори между двете държави се денонсират, когато българското правителство скъсва дипломатическите отношения с Германия на 5 септември 1944 г. Установяването на новата власт в България от 9 септември 1944 г. води до ограничения върху немската собственост в страната. След подписване на Съглашението за примирие на 28 октомври 1944 г. германското имущество в България преминава в ръцете на СССР. В страната започват процеси за трайно обвързване на българската икономика с тази на Съветския съюз. Тежките последици за българското стопанство, породени от статута на България на победена държава и тясното обвързване, в предходния период, с германската икономика, кара българското правителство да търси пътища за ново сътрудничество с Германия. На България ѝ е необходимо да активизира връзките си с германската държава, защото голяма част от българските предприятия са оборудвани с немски технологии и машини. Ето защо още след подписването на Парижкия мирен договор на 10 февруари 1947 г., чрез който България получава статут на суверенна държава, имаща право да води самостоятелна външна политика, между България и американско-британската окупационна зона в Германия, наречена Бизония, е подписан първият търговски договор, допълнен и разширен през 1949 г.[3] Разгръщането на процесите на Студената война и влошаването на общия международен тон обаче не позволяват на България да поддържа активни отношения с образувалата се през 1949 г. Федерална република Германия (ФРГ), още повече че от началото на 50-те години диалогът между Западна и Източна Европа е преустановен заради засилване на международното напрежение в контекста на Студената война. Въпреки това обаче, през 1952 г. Западна Германия заема трето място в стокообмена на България с другите капиталистически страни. През 1953 г. ФРГ се изкачва до второто място на търговски партньор. Търговските отношения между България и ФРГ обаче са ограничени поради действащия от 1951 г. закон „Бетъл“, който забранява износа от Западна и Източна Европа на стратегически стоки,[4] както и от доктрината „Халщайн”[5] от 1955 г., според която ФРГ не поддържа отношения със страни, признали Германската Демократична Република (ГДР). Неофициално обаче, без дипломатическа обвързаност, двете държави имат възможност да поддържат контакти помежду си по време на изложенията на Международния панаир – Пловдив, като по този начин заобикалят съществуващите забрани от политически и икономически характер. Фирми от Западната част на Германия излагат на панаира в Пловдив още от 1948 г.[6]

От средата на 50-те години започват процеси на плахо и колебливо разведряване в международната обстановка. Те са свързани с линията, обявена от новото съветско ръководство на XX конгрес на ЦК на КПСС през 1956 г., за мирно съвместно съществуване в двупо-

[2] Г. Никова, Процесът на съветизация и преустройство на българската външна търговия (1944 – 1951 г.), *Исторически преглед*, 5-6 (2002), 120.

[3] J. Baev, The Establishment of Bulgarian–West German Diplomatic Relations within the Coordinating Framework of the Warsaw Pact, *Journal of Cold War Studies*. Volume 18, issue 3, summer 2016, 158 – 180. http://www.mitpressjournals.org/doi/full/10.1162/JCWS_a_00656#authorsTabList (достъпен 21 октомври 2017)

[4] Е. Калинова, Германският въпрос и българската външна политика от края на Втората световна война до средата на 50-те години. – В: *Сборник Модерна България,* София 1999, 326.

[5] Доктрината носи името на германския академик, политик и дипломат Валтер Халщайн (1901 – 1982 г.).

[6] Държавен архив (=ДА) Пловдив, Фонд: 218 „Международен панаир – Пловдив (1935 –)“, Инвентарен опис: 8, Архивна единица: 68, Номер на лист от архивната единица: 29.

люсно разделения свят и подетата десталинизация. Това създава основа за осъществяване на контактите на държавите от двете страни на Желязната завеса.

Организирането на XVII-я Международен панаир – Пловдив през 1956 г. е съобразено с линията на XX-я конгрес на ЦК на КПСС. Една от задачите, която се извежда на преден план и която отличава това изложение от предходните, проведени след Втората световна война до средата на 50-те години, е променянето на характера на панаира. Докато през 1948 г. се решава, че панаирът трябва да запази характера си на изложба, за да показва постиженията на социалистическото народното стопанство,[7] то от 1956 г. се подчертава, че трябва *„постепенно Международния панаир от изложбен да се превърне в търговски, и да установи трайни търговски връзки със страни от Запада и Изтока като постоянна връзка и място за среща на двата търговски свята.“*[8] На фокус се поставя ролята на панаира като средство за подобряване на съществуващите търговски връзки на България и най-вече като възможност страната да намери нови партньори и пазари за развитие на стокообмена извън СИВ. Така през 1956 г. в павилионите и палатите на панаира за първи път излагат държави като Индия, Португалия, Лихтенщайн, Норвегия, Югославия и Турция. Промененият тон в международните отношения се вижда и в участието на изложението на фирми от Великобритания. Това е твърде показателно, защото със засилването на Студената война последното участие на фирми от Великобритания е по време на панаира от 1948 г., след което тяхното участие е преустановено. [9]

На XVII-я Международен панаир – Пловдив от 1956 г. фирмите от Западна Германия, взели участие на панаира, се увеличават почти двойно като достигат до 76. Оттук насетне постепенно започва да расте техният брой като през 1958 г. ФРГ участва с рекорден брой фирми – 197. Като причина за това може да се посочи подобряването на дипломатическите отношения между двете страни, постигнато през 1955 г., когато на 1 март България прекратява едностранно състоянието на война с Германия,[10] постъпка повлияна от промяната на международното отношение и линията на КПСС за увеличаване на контактите между двете страни на Европа. Още по-благоприятни условия за нормализиране на отношенията между ФРГ и България създава срещата на върха между Великобритания, Франция и СССР в Женева от лятото на 1955 г., завършила с подписването на споразумение за разоръжаване и забрана на атомното оръжие. Българското правителство се възползва от създадените по-добри условия и през септември 1955 г. изпраща специална нота до федералното правителство, чрез легацията на Франция в София, в която се подчертава необходимостта от засилването на културните, академичните и икономическите контакти между Западна Германия и България.[11] Но формулирането на доктрината „Халщайн“ от 1955 г. не позволява това да се случи.

Въпреки това обаче още от началото на 60-те години се забелязва значително увеличаване на стокообмена между България и ФРГ. Между двете държави до началото на десетилетието няма сключена икономическа спогодба, но действа Протокол за стокообмен, подписан през 1956 г. между западногермански и български делегации.[12] Така в началото

[7] Пак там, ф. 218, оп. 1, а.е. 12, л. 74.

[8] Пак там, ф. 218, Документ: 2, а.е. 1, л. 27 – 28.

[9] Официален каталог, XVII Международен панаир – Пловдив, 2 – 21 септември 1956 г.

[10] Г. Никова, Флиртът“ на България със Западна Германия през 70-те и 80-те години на XX век. – В: *История, професия и съдба. Сборник в чест на Георги Марков*, София 2008, 562.

[11] J. Baev, The Establishment of Bulgarian – West German Diplomatic Relations, 158 – 180.

[12] Централен държавен архив (=ЦДА), Фонд: 132 „Българска народна банка“, Инвентарен опис: 1, Архивна

на 60-те години стокообменът в сравнение със средата на петдесетото десетилетие нараства 5 пъти и достига до 56, 570 долара.[13] До средата на 60-те години България успява да отчете, макар и в малки стойности, положително салдо. Импулс за развитието на икономическите отношения между двете държави дава подписаната за първи път Спогодба за стокообмен и плащания между двете страни на 6 март 1964 г. в Бон.[14] Откриват се и търговски представителства в двете страни – във Франкфурт на Майн и София.[15] Постигнатият резултат в търговските отношения между двете страни се отразява и върху участието на Западна Германия на панаира в Пловдив. Така през есента на 1964 г. по време на XXI-я Международен панаир – Пловдив, ФРГ се представя с двойно повече фирми в сравнение с панаира от 1962 г. Като причина за все по-добре развиващите се икономически контакти директорът на павилиона на ФРГ за 1964 г. Дитер Крумбигел посочва два фактора: участието на западногермански фирми на изминалите панаири и *„приноса на този панаир за развитието на международната търговия въобще.“*[16] Положителният резултат, който дава Международният панаир – Пловдив за развитие на търговията между България и другите страни се дължи на преките контакти, които се осъществяват по време на изложенията между чуждестранните фирми и българския икономически и политически елит. Всяка една от палатите на държавите изложителки на панаира дава специални приеми, на които организира среща между фирмите изложителки и представители от българските икономически и политически среди. Такава среща се осъществява на 19 септември 1964 г. между големи западногермански фирми и заместник-министъра на българското Министерство на външната търговия Огнян Тихомиров и председателя на Българската търговска палата инж. Йордан Дончев. На приема присъстват и специално поканените по повод панаира посланикът на Министерството на външните работи на ФРГ барон фон Мирба и представителят на федералното Министерство на стопанството В. Щайд.[17] След проведените разговори между ДТП „Техноимпорт“ и западногерманската фирма „Сименс“ – Ерданген е сключен договор за внос на комплектен обект – силициева токоизправителна станция на стойност от 1 млн. лв.[18]

В резултат на Спогодбата през 1965 г. между България и ФРГ се отчитат рекордни до този момент стойности на стокообмена в размер на 109, 800 долара. Увеличаването на търговския обмен между двете страни обаче се осъществява за сметка на българския износ. Проблемът с пасивното салдо остава актуален до края на Студената война, въпреки че българският износ за ФРГ нараства непрекъснато. През 1966 г. той бързо увеличава своите стойности, като достига до 13,59 % от износа на България за капиталистическите страни.[19] България изнася за Западна Германия стоки от селскостопански характер, произведения на хранително-вкусовата промишленост, химията и металургията и леката промишленост. Най-нисък е делът на машиностроенето и електротехниката, които заемат едва 1,8 % от българския износ за ФРГ.[20] Този факт контрастира на данните за вноса от ФРГ на същия дял. Стоките от машиностроенето и електропромишлеността заемат поло-

единица: 36, Номер на лист от архивна единица: 75; ЦДА, Фонд: 259 „Министерство на външната търговия“, Инвентарен опис: 39, Архивна единица: 225, Номер на лист от архивна единица: 46.

13 Пак там, ф. 259, оп. 39, а.е. 225 л. 48.

14 Пак там, л. 46.

15 Пак там. а.е 176, л. 85.

16 *Вестник „Пловдивски панаир“*, бр. 1530/65, 13-27 септември 1964 г.

17 *Вестник „Панаирни новини“*, бр. 8, 19 септември 1964 г.; бр. 9, 20 септември 1964 г.

18 *Вестник „Панаирни новини“*, бр.11, 22 септември 1964 г.

19 ЦДА, ф. 132, оп. 1, а.е 36, л. 76.

20 Пак там, л. 77.

вината от вноса за България – 50,5 %. Следват ги стоките от химическата и металургичната промишленост – 31 %. Тази структура на стокообмена между двете страни определя, от една страна, пасивното салдо, което България отчита в търговията си с ФРГ. От друга страна, причина за неговото оформяне е политиката на Европейската икономическа общност (ЕИО), на която ФРГ е член. Българските стоки за износ за западногерманския пазар подлежат на високи изравнителни и лимитни цени, които определят тяхната нерентабилност. Високи са и лихвените проценти, с които се облагат основни продукти. Тези тенденции, както и структурата на стокообмена, остават характерни за търговските отношения между двете страни до края на Студената война, въпреки постоянно задълбочаващото се сътрудничество.

Ето защо не е странно, че възмущение от развитието на стокообмена между България и ФРГ и постоянното за страната пасивно салдо изказва министърът на външната търговия Иван Будинов в едно свое интервю пред главния редактор на вестник „Мюнхен Меркур“ през 1967 г.[21] Външният министър обръща специално внимание на желанието за задълбочаване на икономическите отношения между двете страни, което да включва и осъществяване на научно-техническо сътрудничество и промишлено кооперране със западногермански фирми, за да се преодолее този проблем.[22] В тази връзка Иван Будинов не пропуска да изтъкне значителната роля на Международния панаир – Пловдив за осъществяване на директен контакт между западногермански големи предприемачи и българските предприятия.[23] Нарастващият интерес към Международния панаир – Пловдив, белег за което е постъпателното увеличаване на чуждестранните изложителки, му дава основание да посочи България като страна с достатъчно добре развита и модерна икономика, с която ФРГ може да осъществи пълноценни икономически контакт.[24]

Започналото разведряване в международната обстановка през 60-те год. на XX в., намерило израз във все по-чести контакти между страни от Западна Европа и Източния блок, дава възможност на България да осъществи пълноценен контакт със Западна Германия. В Западна Европа започва да се усеща нов политически климат, свързан с изграждането на новите източни политики на Франция и ФРГ. И двете страни се опитват да увеличат контактите си с Източна Европа най-вече от икономически, но и от политически подбуди.[25] От друга страна, на заседание на Политическия консултативен комитет (ПКК) на Организацията на Варшавския договор (ОВД) в Букурещ през юли 1966 г. е обсъден въпросът за организирането на европейска конференция за сигурност и сътрудничество. На 5 юли е приета „Декларация за укрепване на мира и безопасността в Европа“, в която се съдържат седем принципа, отразяващи схващанията на страните от Варшавския договор за постигане на сигурност в Европа.[26] Основните проблеми, заложени в нея са: принципите за независимост и национален суверенитет, ненамеса във вътрешните работи и взаимна изгода; ликвидиране на военните организации;

[21] ЦДА, ф. 132, оп. 1, а.е. 36, л. 10.

[22] Пак там, л. 11; До края на 60-те години западногермански фирми проявяват интерес за съвместно кооперране. Това са фирмите „Круп“ – кранове и бетонобъркачки; „Хьост“ – лекарства и специалитети; „Урбан“ – бетонобъркачки; представителство на „Металгазелшафт“. Пак там, л. 81.

[23] ЦДА, ф. 132. оп. 1, а.е. 36, л. 11.

[24] Пак там.

[25] По-подробно вж: Ир. Григорова, *Българо-френски отношения по време на президентството на генерал дьо Гол*, София 2008, passim; Werner D. Lippert, *The Economic Diplomacy of Ostpolitik: Origins of NATO's Energy Dilemma,* New York 2010, passim.

[26] Й. Баев, *Система за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война,* София 2010, 235 – 236.

съкращаване на ядрените оръжия и създаването на безядрени зони; мирно уреждане на Германския въпрос; създаване в Европа на система за колективна сигурност.[27] Заявената готовност за мирно решаване на основните проблеми в отношенията между Източна и Западна Европа е причината скоро след подписването на Декларацията в Букурещ правителството на ФРГ да направи първите опити за нормализиране на отношенията с Източна Европа. Отново като предлог за неофициално посещение в България става провеждането на Международния панаир – Пловдив през есента на 1966 г. Тогава постоянният секретар към Министерството на външните работи на ФРГ Ролф Лар се възползва от възможността да разговаря с българските министри на външните работи и външната търговия Иван Башев и Иван Будинов. На срещата с Иван Башев на 21 септември 1966 г. Ролф Лар признава, че истинската цел на посещението му е да обсъди състоянието на българо-западногерманските отношения.[28] Но върху отношенията между двете страни важна роля играе Германският въпрос. Неговото уреждане започва с подписването на 12 август 1970 г. на договор между СССР и ФРГ. Ключова роля изиграва третата точка от договора, утвърждаваща ненарушаването на границите на всички европейски страни, в т. ч. и границата между ФРГ и ГДР – линията Одер – Ниса. Контактите на ФРГ с Източна Европа се усилват, като стартът е даден с подписването на договора с Полша на 18 ноември 1970 г.[29] Това създава възможност да бъдат инициирани преговори между СССР, САЩ, Великобритания и Франция, които довеждат до подписването на Четиристранното споразумение от 3 септември 1971 г., определящо статута на Берлин. Чрез него се постановява, че Западен Берлин не принадлежи към ФРГ и не може да бъде управляван от администрацията на Бон. Постигането на споразумението по ключов проблем от Германския въпрос дава възможност да започнат тайни разговори между представители на двете германски държави, активно подкрепяни от СССР и САЩ. След проведените преговори е подписан Договор за взаимоотношенията между ФРГ и ГДР, а през септември 1973 г. двете германски държави са приети за членове на ООН.[30] Това дава възможност до този момент невъзможното, макар и желано от България и ФРГ, установяване на дипломатически отношения между двете държави да стане факт на 21 декември 1973 г.[31]

Установяването на дипломатически отношения между България и ФРГ премахва границите за осъществяване на трайно сътрудничество между двете страни. Така на 14 май 1975 г. е подписана и първата официална дългосрочна Спогодба за развитие на икономическо, промишлено и техническо сътрудничество между двете страни за период от 10 години.[32]

Една от формите, които се приемат за осъществяване на пълноценни икономически контакти с ФРГ е промишленото кооперирание с големите западногермански фирми. Предвижда се създаването на смесени дружества, чрез които България да си осигури капитали за модернизирането на българската икономика, насрещен износ на български стоки, достъп до така важните за страната лицензи и „ноу-хау“. По проблемите на промишленото кооперирание на България с капиталистическите страни западногерманските

[27] Й. Баев, *Система за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война,* 236 – 237.

[28] J. Baev, The Establishment of Bulgarian – West German Diplomatic Relations, 158 – 180.

[29] Й. Матев, Ф. Узунов, *Съвременна история на модерния свят (1944 – 1975 г.)*, Ч. II, Велико Търново 1999, 63.

[30] Й. Баев, *Система за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война,* 259.

[31] *Външна политика на Народна Република България*. (Сборник с документи и материали) Т. III, ч. II, София 1983, 164.

[32] ЦДА, Фонд: 1244 „Съвет за икономическа взаимопомощ“, Инвентарен опис: 1, Архивна единица: 8084, Номер на лист от архивна единица: 19 – 95.

представители, участващи на Международния панаир – Пловдив, имат възможност да дискутират на специално организирания симпозиум по темата от заместник-министъра на външната търговия Андрей Луканов по време на изложението от 1973 г.,[33] а българските учени и инженери могат да се запознаят с новите научни постижения, внедрени в производството в капиталистическата индустрия на традиционните от 70-те години научно-технически конференции, организирани от Комитета за наука и технически прогрес и висше образование в партньорство с Централния съвет на научно-техническите съюзи, които се провеждат всеки ден по време на панаира през 70-те и 80-те години. Въз основата на обменената информация по време на научно-техническите срещи, българският стопански и политически елит преценява по какъв начин би могло да се развие промишленото кооперирание между България и другите страни и с кои фирми да започнат преговори за сътрудничество, съобразено с нуждите на българската икономика. Всъщност по този начин Международният панаир – Пловдив играе съществена роля за промишленото кооперирание, улеснявайки процеса, без да се налагат специални посещения в чужбина за търсене на възможности за кооперирание и създавайки преки връзки с големи западноевропейски фирми. Като пример за такъв тип отношения е смесеното дружество, създадено на територията на ФРГ между фирмите „Даймлер – Бенц“ и „Ирион“ – „Ирионкар“, за развитие на продажби на български електро- и мотокари на територията на Западна Германия.[34] „Даймлер – Бенц“ е една от найредовно участващите западногермански фирми на панаира. Нейна продукция може да се види в изложбените палати от 50-те до 80-те години.[35] Чрез изградената дистрибуторска и сервизна мрежа се създават необходимите гаранции и сигурност за поддържането на българските кари. Успешното взаимодействие между „Даймлер-Бенц“ и „Ирион“ стимулира България да изисква сключването на подобни договори на ниво смесени дружества и с други големи концерни от ФРГ, като така се стреми да осигури дългосрочен пазар за българските стоки чрез съвместно финансиране. Ето защо се предвижда провеждането на преговори между западногермански фирми и български дружества на 5 септември 1975 г. под формата на кръгла маса по време на Международния панаир – Пловдив.[36]

До 1986 г. действат 17 генерални и рамкови съглашения с водещи фирми във ФРГ на ниво технология и ефективност на производството в областта на машиностроенето, металургията и химията. От общо действащите през 1984 г. около 200 договора за промишлено кооперирание с фирми от капиталистическите страни най-много договори са подписани с ФРГ – 90 договора с големи западногермански фирми[37]. Предметът на дейност на договорите са проекти в областта на: машиностроенето, леката промишленост, селското стопанство и хранително вкусовата промишленост. Въз основа на тези договори в България е усвоено производството на дърворабоотващи машини, ленторезни машини, ръчни електроинструменти, хидравлични устройства, плоски релета, спортни облекла, обувки и др. Внедрени са технологии за пълен цикъл на производство на поливинилхлорид, бензол, полиетилен, бои, лакове, полиестерна коприна, фитинги и др.[38]

Едновременно с динамичното промишлено кооперирание се наблюдава и активизиране на сътрудничеството с малките фирми и средни предприятия. Идеята за развитие на малки и средни предприятия в България е предста-

[33] *Вестник „Панаирни новини“*, бр. 6, 7 септември 1973 г.

[34] ЦДА, ф. 259, оп. 39, а.е. 175, л. 13.

[35] Официални каталози на Международния панаир – Пловдив за 50-те, 60-те, 70-те и 80-те години.

[36] ЦДА, ф. 259, оп. 39, а.е. 175, , л. 221.

[37] Пак там, а.е. 1107, л. 11.

[38] Пак там.

вена за първи път на среща между Секретариата на ЦК на БКП с първите секретари на окръжни партийни комитети и министри на 10 май 1980 г. в Русе. На срещата Тодор Живков предлага серия от мерки, чрез които да се преодолее дефицитът от качествени и разнообразни стоки и услуги за населението в страната. В тази връзка се предлага изграждането на малки и средни предприятия от нов тип, с високи технологии за производство за качествена продукти и нови типове стоки за населението. Основната идея за изграждането на такъв тип предприятия е те да функционират най-вече на пазарен принцип. Така според приетата нормативна база малките и средни предприятия са юридически лица, които работят със собствена стопанска сметка и организират дейността си чрез насрещен план със силите на трудовия си колектив.[39] За организационен и координационен орган на малките и средни предприятия е определена създадената през април 1980 г. Българска индустриална стопанска асоциация (БИСА). Тя трябва да осъществява икономически проучвания, анализи и програми; съдействие за внедряване на нови технологии; съдействие за инвестиции в малки и средни предприятия; представяне и контакти с чуждестранни партньори и др.[40]

Успех е постигнат и в сътрудничеството чрез смесени дружества, където за периода на 80-те години във ФРГ действат 14 български или смесени дружества в областта на машиностроенето, химията, селското стопанство, леката промишленост и транспорта.[41] Съществена роля за осъществяването им изиграва приемането на 25 март 1980 г. на Указ 535 от Държавния съвет на Народна република България за икономическо сътрудничество. Този акт дава възможност за осъществяване на сътрудничество на ниво юридически и физически лица. Според Указа западните фирми могат да инвестират капитали в България като сключват договори за промишлено кооперирание и създават сдружения, а техните активи се гарантират не само от българските икономически партньори, но и от държавата и БНБ.[42] Създава се изключително благоприятен и либерален режим за чужди инвестиции в почти всички отрасли (с изключение на банковата и застрахователна сфера, комуникациите и др.) Указът предвижда и освобождаване от мито на внесени машини, съоръжения и обратни средства за производство на стоки за износ, възможност за изнасяне на печалбата от България и др.[43] Западна Германия оценява Указа като *„крачка напред“* за задълбочаване на промишленото кооперирание. Той дава добри условия за изграждането на смесени търговско-промишлени инженерингови и други предприятия.[44] България закупува във ФРГ през 1981 г. завода „Рьоперверк“ в гр. Фирзен за производство на сърцарски и металорежещи машини, а през 1986 г. закупува и предприятието „Ортман и Хербст“ в гр. Хамбург за производство на бутилираща техника. И двете производствени предприятия подпомагат трансфера на технологии от ФРГ за България.[45]

През 1987 г. на територията на България се създават две смесени предприятия по Указ 535 „ Фолксваген – ТМ“ и „Медабик“.[46] Те се реализират чрез сътрудничество между „Фолксваген“ и Асоциацията „Тежкомаши-

[39] Е. Кандиларов, „Малкото е хубаво“ или идеите за задоволяване на потреблението в България през 80-те години на XX в. – В: *Исторически личности и идеи. Сборник в чест на 60-годишния юбилей на проф. д-р. Искра Баева*, София 2011, 338 – 349.

[40] И. Пехливанов, *Свидетел на историята,* София 2005, 77.

[41] ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 1107, л. 12.

[42] И. Марчева, Българската икономика през 80-те години на XX век между Изтока и Запада. – В: *Проблемът Изтока и Запада. Исторически перспективи,* София 2003, 687.

[43] Е. Кандиларов, *България и Япония от Студената война към XXI в.,* София 2009, 247 – 248.

[44] ЦДА, Ф. 259, оп. 45, а.е. 1095, л. 4.

[45] Пак там, а.е. 1107, л. 12.

[46] Пак там, а.е. 1098, л. 20.

ноекспорт“ и между Медицинска академия и „Бик – гулден“.[47]

През 1987 г. във Велико Търново започва производствена дейност първото малко предприятие за производство на баварски колбасни специалитети.[48] През 1988 г. се водят преговори и за създаване на още едно съдружие между „Балканкаркомплект“ и фирмите „Кох“ и „Меркюр“ от Саарланд.[49]

На територията на ФРГ също действат смесени дружества. До края на 80-те години съвместна дейност със западногермански партньори се осъществява чрез: „СО – МАТ“ с терминали в Шварцбах и Вайдхаус, „Комет“, „Донау-Лойд-Мат“, представителствата на БРП в Регенсбург и Пасау, „Булгарфрукт“, „Булхимекс“,”Контех“, „Баварско-българската търговска банка, „Ориент“ и „Ирионкар“.[50]

На тази форма на сътрудничество внимание обръща и председателят на Съюза на вносителите и на търговията на едро във ФРГ Ханс Хардвиг, който е на посещение в България по повод XXXVI-я Международен панаир – Пловдив през 1980 г. Неговата цел е да проучи бъдещите възможности за осъществяване на смесени предприятия между България и ФРГ от името на федералното обединение на търговията на едро.[51] За по-успешно прилагане на този тип сътрудничество по време на XXXIX-я Международен технически панаир – Пловдив[52] през 1983 г. Палатата на ФРГ и българското Министерство на външната търговия организират симпозиум на тема „Сътрудничество между малки и средни предприятия на НРБ и ФРГ“.[53] Вследствие на обменения опит и съвместни действия в посока промишлено кооперирание по време на панаира от 1983 г. и 1984 г. са сключени сделки между Министерството на външната търговия и западногерманската фирма „Клаас“ за съвместно производство на селскостопанска техника, както и с група „Рексор“, част от големия концерн във ФРГ „Манесман“.[54]

От изложените дотук факти може да се обобщи, че Международният панаир – Пловдив има съществен принос за задълбочаването на отношенията между България и ФРГ. От една страна, той създава възможност да се осъществят неофициални политически контакти между двете страни, когато международната обстановка не позволява това да става официално. Често панаирът е използван като претекст за посещение на политически лица от ФРГ. От друга страна, панаирът спомага за развитието на икономическите отношения като осъществява площадка за преки контакти между представители от западногерманските фирми и българските институции. Важно е и значението му за развитието на технологичната област за България. От българска страна от 70-те години на XX век по време на панаира се организират различни научно-технически мероприятия, на които учени и представители на заводи и фирми от страните участнички излагат доклади за научно-техническия прогрес в икономиката. Още по-показателно за значението на Международния панаир – Пловдив за развитие на търговските отношения между двете страни е непрекъснатото участие на големите западногермански фирми от 1948 до 1989 г. на панаира, което показва, че ФРГ също оценява ролята на панаира за задълбочаване на контактите между двете страни в условията на Студената война.

[47] Пак там, л. 62.

[48] Пак там, а.е. 1108, л. 178.

[49] Пак там, а.е. 1098, л. 68.

[50] Пак там, а.е. 1109, л. 89.

[51] *Вестник „Панаирни новини*“, бр. 5, 29 септември 1980 г.

[52] След 1981 г. Международният панаир – Пловдив се организира два пъти в годината – пролетта и есента. Есенният панаир е наречен технически. – *Вестник „Панаирни новини*“, бр. 6, 1 октомври 1981 г.

[53] *Вестник „Панаирни новини*“, бр. 6, 30 септември 1983 г.

[54] *Вестник „Панаирни новини“*, бр. 4, 28 септември 1983 г.; Пак там, бр. 8, 30 септември 1984 г.

Съкращения

А.е.	Архивна единица.
БКП	Българска комунистическа партия.
ДА-Пловдив	Държавен архив Пловдив.
ДТП	Държавно търговско предприятие.
КПСС	Комунистическа партия на Съветския съюз.
Л.	Номер на лист от архивна единица.
ЦДА	Централен държавен архив София.
ЦК	Централен комитет.
Ф.	Фонд.

THE ROLE OF THE INTERNATIONAL FAIR – PLOVDIV IN CONDUCTING COMMERCIAL RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND FRG DURING THE COLD WAR

Mirena Mitova

Summary*: Trade relations between Bulgaria and Germany have their pre-history in the first half of the 20th century. Germany and Bulgaria show a substantial interest in each other, provoked by their national peculiarities and by the desire to build closer interstate relations in view of their common political destiny. After the Second World War, however, the relations between the two countries were hampered by the development of the international situation, and in Bulgaria there were processes of permanent engagement of the Bulgarian economy with that of the Soviet Union. But on the Bulgarian side it needs to step up its ties with the German state, because a large number of enterprises are equipped with German technologies and machines. Therefore, as soon as the Paris Peace Treaty was signed on February 10, 1947, Bulgaria sought an opportunity to trade with the western part of the divided Germany. It is in the conditions of the Cold War that the International Fair – Plovdiv has an important role to play in the trade relations between Bulgaria and Germany. Frequently, the Fair is used as a pretext for a visit by German politicians. Thus, at the organized receptions at the Exhibition Hall of West Germany the political elite of the two countries were meeting, discussing bilateral diplomatic relations. Through the samples exhibited by West Germany on the Fair, the Bulgarian economic elite not only can see the products of their manufactures but also obtain up-to-date information about the innovations in their production. This creates an opportunity for the trade between Bulgaria and Germany to develop and build in the most favorable way for the two countries. The significance of the fair for the development of the technological area in Bulgaria is also important. By the 70s of the 20th century Bulgaria organized various scientific and technical events during the Fair, where scientists and representatives of factories and companies from the participating countries presented reports on the scientific and technological progress in the economy. Firms and scientists from Germany are permanent participants in this type of event, demonstrating the desire of West Germany to extend its cooperation with Bulgaria in this direction. Even more indicative of the significance of the Plovdiv International Fair for the development of trade relations between the two countries is the continuous participation of the big West German companies from 1948 to 1989 at the Fair, which shows that the Federal Republic of Germany also appreciates the role of the Trade Fair between the two countries. Their traditional participation, in turn, contributes to the development of industrial cooperation between Bulgaria and Germany and some of the general or framework agreements are concluded directly during the Fair itself.*

Keywords*: International Fair of Plovdiv, Cold war, Bulgaria, FRG, foreign trade relations.*

ПАМЕТНИКЪТ НА АЛЬОША – МЕЖДУ ХРИСТИЯНСКИТЕ СИМВОЛИ И ХЕРАКЪЛ

Богдана Кривошиева

Анотация: *Паметникът на Альоша в Пловдив си остава знаков за града, независимо от противоречивите чувства, които буди от години насам. Построен по времето на Комунизма, неговата концепция се свързва и приема като плод на тоталитарния режим, когато официална религия е партийната идеология, а Църквата – табу. Съвместимостта на двете „религии“ е немислима и никой не рискува да я оспорва... поне не и официално. Това е единственото обяснение, което мога да си дам, за решението на архитектите, относно оформянето на пространството около паметника.*

За организирането, финансирането и изпълнението на проекта „Альоша“ съм почерпила информация от спомените на Васил Найденов[1], пряк свидетел и участник в събитията като секретар на Общоградския инициативен комитет за изграждане на паметник на Съветската армия в Пловдив.

Ключови думи*: Пловдив, съветски паметник, Альоша, християнски символи*

Непосредствено след края на Втората световна война в различни градове на страната започват да се формират инициативни обществени комитети, натоварени със задачата да издигнат паметници на Съветската армия у нас. В Пловдив това се случва през януари 1947 година. Първоначално за председател на комитета е избран Асен Греков, но след преминаването му на работа в София постът е заеман съответно от Добри Джуров, Дяков, Мирчо Асенов и Васил Зикулов. Редиците на състава са попълнени от висши военни и общински служители, депутати, журналисти, архитекти, творци и др.

Първоначалният план предвижда паметникът да се открие на 9 май същата година, но той бързо отпада, поради невъзможно краткия срок. Следва нова концепция, която ще се реализира в продължение на десет години.

В набирането на средства за проекта взимат участие Пловдивска община, Министерството на народната отбрана, съседни общини, кооперации, особено активни са женските дружества в Пловдив. В резултат на проведената кампания за няколко месеца се събира сума на стойност 6 405 000 лева. Следва обявяването на национален конкурс за изработването на проект за паметник като се предвиждат парични награди за първите три места. До края на май 1948 година в комитета постъпват десет проекта, но нито един не успява да спечели конкурса. Присъждат се награди само за второ и трето място, отделно са откупени още три проекта. Организираният втори конкурс между класиралите се участници отново завършва без победител. След още няколко провалени опита се взима решението да се изготви макет върху хълма на един от претендентите в мащаб 1:1, за да се придобие „визуална представа за силуета на

[1] В. Найденов, *Стои на тепето Альоша*, Пловдив 2002.

бъдещия монумент“[2]. Оказва се, че в близък план паметникът не въздейства по желания начин, а в далечен е оприличаван от зрителите „ту на заседнал в плитчините кораб, ту на огнени езици, та даже на кокошка, легнала в полог“[3]. След разгорещени спорове на проведеното заседание през декември 1950 година между Художествения съвет за паметниците при КНИК и комисията за изграждането на паметника, представители на пловдивската общественост изказват мнението, че проектът има своите художествени достойнства, но е по-подходящ за паркова среда, отколкото за хълм със специфичен терен, какъвто е този на Бунарджика. Според тях паметникът трябва да притежава „силуетното въздействие на Статуята на свободата в Ню Йорк“[4]. Така се заражда идеята скулптурната група да се замени с една единствена фигура – Альоша.[5]

Няколко месеца преди заседанието е взето и едно друго много важно решение: „...архитектурната част на паметника да получи доминиращо значение, за да може да действа с цялата си маса. Пространството около паметника да се разработи така, че да даде възможност за *свободно обхождане на паметника околовръст“*[6]. По създаването на проекта се заемат архитектите Борис Марков – ръководител на творческия колектив, Петко Цветков и Николай Марангозов. Дали заради високите изисквания, или поради множеството перипетии около избора на статуя, авторите на съоръжението решават да заложат на вече изпитан, но също така и нестандартен за случая модел. Те поставят фундамента в центъра на пространство, организирано като план на едноапсидна кръстокуполна църква (Обр. 1), позиционирайки съветския воин на мястото на пресичащите се рамена на кръста, където в православните храмове се издига църковният купол. Освен това „църквата“ заедно с продължението на стълбищното пространство образуват огромен християнски кръст (Обр. 2). Като се добави и втората площадка, цялата концепция на паметника силно наподобява композицията на църквата „Св. Петър“ и площада във Ватикана (Обр. 3), където наред с християнската е вградена и държавно-политическата символика на монархическата власт (Обр. 4).

За съжаление архитектите вече не са сред живите, за да мотивират нестандартното си решение, но със сигурност тяхното виртуозно изпълнение остава закодирано пред погледа на партийните другари. Така, с благословията на инициативния комитет за изграждане на паметник на Съветската армия в Пловдив, проектът е одобрен, реализиран и официално открит на 5 май 1957 година.

Друга интересна подробност, свързана с паметника, е поразителната прилика между двете скулптури, имащи честта да се извисяват над Бунарджика. Известен факт е, че на мястото на Альоша през Античността се е издигала статуята на Херакъл. От запазените изображения на хълма върху някои филипополски монети от III в. сл. Хр. ясно се вижда позата, заета от митологичния герой, която е доста сходна с тази на съветския (Обр. 5).

По този начин, без да подозира, в дългото и трудно търсене на идеалните форми, вписващи се в силуета на хълма, комитетът всъщност се спира на неговите архаични такива. Това в известна степен би могло да успокои всички онези, които смятат, че Альоша трябва да бъде демонтиран. Защото в края на краищата, няма никакво значение какъв повод ще използвате, за да изкачите Бунарджика. Дали ще е от носталгия към отминали времена, или от изпитание на вярата, или просто защото сте влюбени, когато сте на върха, гледката, която се разкрива пред очите ви, ще оправдае всяко решение.

---

[2] В. Найденов, *Стои на тепето Альоша*, 24.

[3] В. Найденов, *Стои на тепето Альоша*, 26.

[4] В. Найденов, *Стои на тепето Альоша*, 25.

[5] Проектът е възложен на колектива, кандидатствал с „Червен богатир“. Това са скулпторите Васил Радославов, Александър Занков, Георги Коцев и Иван Топалов. Името на паметника идва спонтанно на по-късен етап, когато става част от визията на града.

[6] В. Найденов, *Стои на тепето Альоша*, 25.

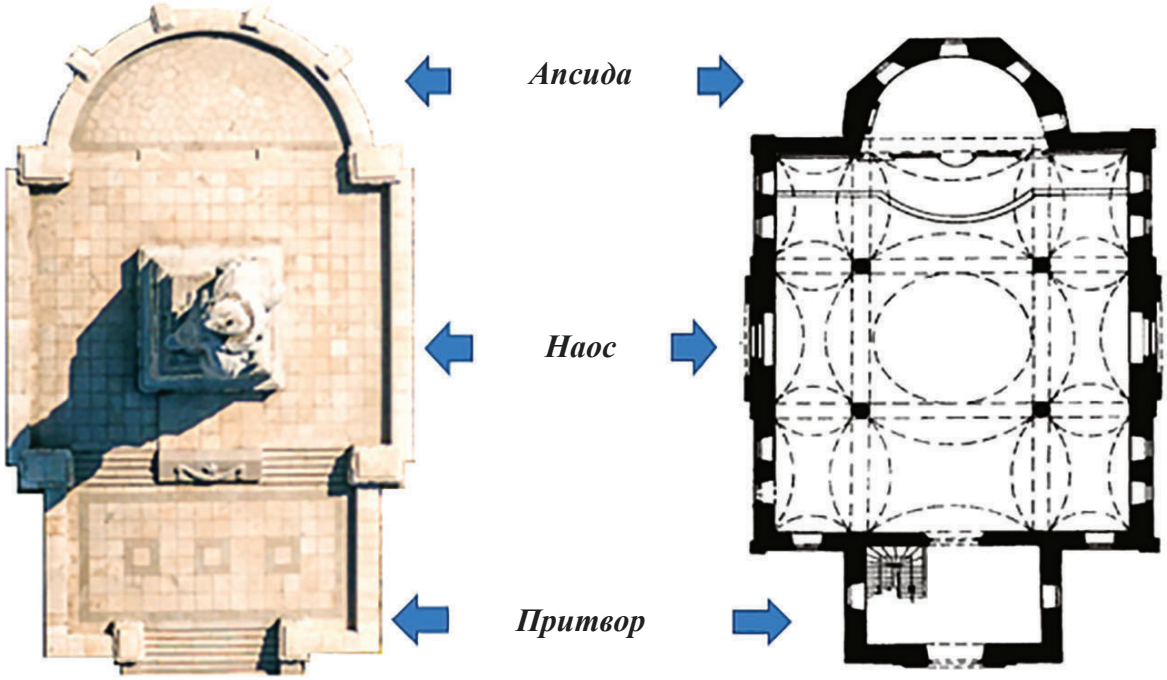

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

THE ALYOSHA MONUMENT – BETWEEN CHRISTIAN SIMBOLS AND HERACLES

Bogdana Krivoshieva

Summary*: One of the most remarkable landmarks in Plovdiv is the Alyosha Monument. The Monument itself is an interesting representation of eclecticism between Soviet and Church architecture. We can see this from the site around the monument, which is formed as a plan of one-apse, cross-shaped dome church. The whole concept of this monument is strongly resembling St.Peter's basilica in Vaticana.*

Another curious fact about the Alyosha statue is its striking resemblance with the statue of Heracles, which has risen on the same place at some point in the Antiquity. In searching for the ideal shape, the unsuspecting Construction Committee, finally choose its archaic pattern.

Key words*: Plovdiv, the Alyosha Monument, Soviet and Church architecture, Heracles*

МАРИЯ НИКОЛЧОВСКА. НАРОДНИ НОСИИ ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ. АЛБУМ. ИК „ГУТЕНБЕРГ“. С. 2017; 100 стр. ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА РЕАЛНАТА ПОЛЗА ОТ ДЕЙСТВИТЕЛНО ПРЕРАБОТЕНИТЕ И ДОПЪЛНЕНИ ВТОРИ ИЗДАНИЯ

Ваня Иванова

Албумът „Народни носии от Източните Родопи“ излиза от печат през месец май на настоящата година. За изданието се появяват отзиви в местния периодичен печат,[1] то фигурира в сайтове, представящи КИН на региона,[2] както и в част от електронните книжарници. Върху страниците му, авторката Мария Николчовска[3] – дългогодишен уредник в Кърджалийския музей, отразява основно резултати от свои теренни обхождания в бившия Кърджалийски окръг (през 70-те години на XX в.) и в малка степен използва фотографии от фондовете на РИМ-Кърджали и ДА-Кърджали (предоставени главно от Мара Михайлова – най-известната местна журналистка и общественичка през 30-те и 40-те години на миналия век).

[1] Вж. напр. албума „Народни носии от Източните Родопи“, издаден пак след 38 години (редакционна статия). В: *Нов живот,* 28.05.2017, с. 4, както и на електронния сайт на същото издание.

[2] Вж. Галерия „Родопи“. http://rhodopes-gallery.com/taxonomy/term/4 (достъпен 16.10.2017)., Facebook профила на Инфомагазин Родопи, https://www.facebook.com/events/312966812459803 (достъпен 16.10.2017) и др.

[3] Мария Петрова Николчовска е родена на 02.09.1942 г. в с. Тенево, област Ямбол. Основното си образование получава в местното училище, а средно – в град Ямбол. През 1967 г. завършва специалност „История“ в СУ и след това три години учителства в с. Оряхово, Хасковско и с. Фотиново, Кърджалийско. През 1970 г. постъпва в Окръжния исторически музей в Кърджали, където работи до пенсионирането си през 1997 г.
Като уредник публикува статии в редица специализирани издания – „Известия на музеите в Южна България“, „Музеи паметници на културата“, БЕ и БФ, в сборници от научни конференции. Част е от авторски колективи, изготвили албуми и монографии, представящи селищните истории на Кърджали, Момчилград, Ардино и Ивайловград. Активно участва в работата по постоянната експозиция на отдел „Етнография”в РИМ – Кърджали. В ДА-Кърджали е обособен неин личен фонд (Фонд 1129, 1 опис, 24 архивни единици).
След своето пенсиониране се връща в с. Тенево, където продължава да участва активно в местния културен живот (Вж. К. Харутунян. *И Тенево вече има своята писана история*, http://yambolpress.bg (достъпен 16.10.2017).
Последната публикация, свързана с Мария Николчовска, е от 01.11.2017 г. Изготвена е от нейния бивш колега в музея Георги Кулов и носи красноречиво заглавие в пряка връзка с деня, на който е публикувана в сайта за регионални новини BGVESTINET Кърджали. Вж. Г. Кулов. *Историческият музей даде на Кърджали много будители, една от тях е Мария Николчовска*, www.kardjali.bgvesti.net (достъпен 01.11.2017).

В предговора на албума авторката се спира върху основните причини за представянето на изчезващия или вече изчезнал патриархален свят на местни жители и преселници в района на Източните Родопи, намерил един от своите най-характерни изрази в техните „народни носии“. Наред с подразбиращия се чисто научен интерес М. Николчовска акцентира върху патриотичното възпитание и необратимите демографски процеси, сред които са посоченото от нея обезлюдяване на помалките селища и непосочената унификация като неизбежен резултат от глобализиращото се потребителско общество в световен мащаб.

Интересен акцент в представената авторова визия е откроената чисто утилитарна насоченост на част от изданието, предвид логичното заключение, че предложените кройки и схеми на орнаменти от шевици могат да получат удачно практическо приложение при изработването на „детайли, елементи от костюми и дори цели носии както за лични нужди, така и за изявите на фолклорни и певчески състави“.

Предговорът е последван от сравнително кратка, но достатъчно детайлна „Характеристика на народни носии от Източните Родопи“, където изрично е пояснено, че „обект на … изследване са народните носии на българите християни, българите мохамедани и турците“.

При изготвянето на неизбежните класификационни схеми М. Николчовска използва добре познати и общоприети делитбени белези – *пол и възраст* (мъжко, женско, моминско, детско облекло и тип прическа); *участие в задължителни социализиращи обредни практики* (булчински костюм, всекидневно vs. празнично облекло); отчетена е *и сезонната детерминираност* на част от елементите на традиционния народен костюм.

Авторката се съобразява и с друг, задължително присъстващ делитбен белег в специализираната научна литература при представяне на женското облекло – вида на горната дреха, носена над ризата. Оказва се, че в Източните Родопи могат да се открият образци и на 3-те основни типа – престилчено (едно- и двупрестилчено), сукманено и саяно. За сметка на това мъжкото източнородопско облекло е само чернодрешно.

М. Николчовска прецизно е отразила и различните наименования, които се използват в отделните селища за означаване на основните части от женските народни носии, каквито са ризата, сукмана, саята. Не са пропуснати рокленият тип облекло, чорапите, подложката на забрадката, обувките. При туркините са маркирани шалварите, антерията, фереджето, яшмакът.

Обект на специален интерес от страна на авторката (включително в други научни публикации) е престилката в Източните Родопи и по-специално т.нар. „кара фута“ – широка двуплата престилка с хоризонтален шев, която обгражда цялото тяло на жената от кръста надолу и се завързва странично.

При мъжкото облекло, наред с изброяването на отделните му части, е обърнато внимание на двуплатия овчарски щал и типичните шапки, детерминирани от конфесионалната принадлежност – черен калпак от агнешка кожа при християните и фес при мюсюлманите. Упоменати са и прическите, вкл. т.нар. чомбас.[4]

Наред с чисто дескриптивното представяне в общата уводна част, авторката излага хипотези за възможния генезис и историческа еволюция на отделни части от народната носия.

Определяна като „изключителен професионалист на терен“,[5] М. Николчовска предлага поредното доказателство с последващите части на разглеждания тук албум, където са представени народни носии от Кърджалийско, Ивайловградско, Крумовградско, Кирковско, Джебелско, Ардинско – общо 6 местни региона, като при всеки от тях се дава

[4] Мъжете от с. Съчални бръснат главите си, а на върха оставят сплетена дълга коса, която е наречена чомбас.

[5] Г. Кулов, *Историческият музей даде на Кърджали много будители.*

информация за народни носии от две или повече селища. Първоначално авторката се спира накратко върху историята и респективно етническия състав на съответното населено място, а после описва подробно всички елементи на традиционния костюм, отбелязвайки стриктно местните наименования на всяка една от неговите части.

Така народните носии от Кърджалийско са представени с традиционното народно облекло от с. Пчеларово („старо българско село") – булчинска и моминска носия, мъжко всекидневно и овчарско облекло, наред с детско облекло.

Значимо място е отделено на преселниците от Гюмюрджинско и Дедеагачко. Представени са народни носии от селата Манастир (моминска, женска и мъжка празнична носия, булчинска носия) и Съчанли (булчинска носия и овчарско облекло). Оригинални снимки от 20-те години на миналия век дават възможност за сравнение с традиционните народни костюми на преселници от други части на Беломорска Тракия.

В чисто количествен план най-много носии (като видово разнообразие и брой селища) са тези от селищата в Ивайловградско.[6] Това са женски носии от селата Свирачи, Покрован и Камилски дол (от двете села и празнични носии), Долно Луково и кв. Лъджа.[7] Представени са всекидневни женски облекла на преселничка от с. Каяджик, Софийско, и от безспорно екзотичното село Мандрица, в което след XVI век се заселват албанци, а в началото на XX в. идват и българи бежанци.

Мъжките и женските носии от Ивайловград са типичен пример за облекло на градско население, своеобразна хибридна форма, отразяваща „взаимодействието между местната народна традиция и градското влияние". Върху носията на ивайловградчани явно се отразява добре развитото пашкулопроизводство в района. Много коприна се използва и при изработката на женската носия в с. Драбишна, където е налице видим преход от традиционното сукманено облекло към градския роклен тип под въздействието на съседния Ивайловград.

Народните носии от Крумовградско се оказват своеобразна представителна извадка, отразяваща етническата и конфесионална пъстрота на региона: българи християни (с. Аврен и с. Черничево), българи мюсюлмани (селата Аврен, Егрек и Девисилово) и турци (с. Токачка, с. Пелин, с. Поточница). Подробно са описани женски всекидневни и празнични носии от с. Аврен, с. Черничево, с. Егрек, с. Пелин и с. Поточница; моминski носии от Аврен и Черничево; летни работни носии от Аврен и Токачка. Атрактивни са женската и детска носия от с. Девисилово, чиято дескрипция е съпътствана от разказ на любопитна и нелишена от архетипни образи история за основаването на 4-те съседни села с българо-мюсюлманско население, които до 1934 г. носят общото име Дикили ('побит").[8]

От носиите в Крумовградско е описана подробно една мъжка носия – всекидневната от с. Егрек, само с фотография е представена друга всекидневна мъжка носия – от с. Токачка.

Следващите три дяла – народните носии от Кирковско (с. Джебел и с. Тихомир), Джебелско (с. Припек и с. Устра) и Ардинско (с. Петково,[9] с. Жълтуша, с. Мусево, с. Русал-

[6] След 1998 г. селищата от Ивайловградско са прехвърлени към област Хасково въз основа на изрично изявено желание от страна на местните жители, но след включването си в пределите на българската държава (тоест от 20-те години на XX в.), те са част първо от Мастанлийски (1919 – 1934), а после от Кърджалийски окръг (1959 – 1987).

[7] Квартал на Ивайловград с преселници от с. Мандър, Мала Азия (тръгнали преди няколко века от Чирпанско), които се установяват в Лъджа през първите десетилетия на XX век,

[8] Това са днешните села Голям и Малък Девисил, Девисилово и Девисилица.

[9] Село Петково е единственото „чисто българско село", известно със своите предприемчиви майстори – абаджии, калайджии и зидари, които след откъсването на Беломорска Тракия със затварянето на южната гра-

ско), подобно на носиите от Крумовградско по красноречив начин отразяват конфесионалното влияние върху отделните части (и съответната им еволюция във времето) на отново предимно женските (вкл. момински) костюми – всекидневни и празнични.

Авторката също така коректно отбелязва къде е включила възстановки, изготвени въз основа на информация от възрастни жени, носили такова облекло (напр. моминска празнична носия от с. Русалско от края на XIX век, заменена от „характерните“ шалвари, антерия, фередже и яшмак).

Наред с цветните фотографии, предлагащи цялостен изглед на съответната носия, облечена от мъж, жена или дете, в албума са включени още снимки, които показват как изглеждат шарки върху чорапи и шевици върху ризи, елеци, престилки, саи и др.; различни бижута (за забрадки и носената под тях шапчица, пафти, колани, муски, гердани, гривни, обици, мънистени накити и накити за глава); както и обувки (чехли, мести, емении, кундури, тулумби).[10]

Безспорен нов момент, в сравнение с първото издание на албума от 1979 г., е включването на отделна част, посветена на „Традиционното облекло на турското население от Източните Родопи, края на XIX – началото на XX век“, макар че и в някои предишни части на книгата също е отделено внимание на еволюцията в облеклото на туркините, основно под влияние на съседна Турция (с. Устра и с. Русалско). В тази част, отново с характерните им наименования, са представени отделните елементи на турското женско и мъжкото облекло в Източнородопската област чрез проследяване на техните регионални специфики. Не липсват и пространствени паралели с други части на страната (основно със Западните Родопи). Точно тук са и нововключените снимки от фондовете на РИМ – Кърджали и ДА – Кърджали.

При продължаващи сравнения с първото издание на албума се открояват по-подробните описания като е променен не просто словоредът, а са допълнени нови данни при вече фигуриращите описания от 1979 г. Във второто издание е включена и друга карта, указваща населените места, от които са включените в албума носии. Трудно е да се каже обаче коя от двете карти е по-сполучливо решение.

Съвсем естествено във второто издание е сведена до минимум задължителната до 1989 г. идеологизация на съдържанието и произтичащата от нея автоцензура.

Все пак ще си позволя да изтъкна може би единствения плюс на първото издание от 1979 г., който обаче липсва във второто от 2017 г., а именно – уводът, преведен на руски и немски и пояснителните надписи към всички илюстрации, които също са преведени на тези два езика. За съжаление второто издание на „Народни носии от Източните Родопи“ продължава негативната тенденция за затваряне в тесните национални рамки, предлагайки публикации, основно на български език, които в част от случаите (както е тук) са лишени даже от резюмета на английски или друг, по-широко използван език в международен план.

Накрая ще завърша с Приложенията в албума, които са обособени в три части – фотографии на „Прически и забраждане“, „Кройки на елементи от народните носии“ и „Схеми на орнаменти от шевици“.

Прави впечатление много доброто полиграфическо изпълнение на албума от ИК „Гутенберг“. Не мога да не подчертая и безспорния принос на Стела Тодорова – бивша колега на авторката от музея в Кърджали, чиято фирма (T&M ООД) финансира второто издание и фактически прави възможна неговата поява в допълнен и преработен вид.

ница намират „добър пазар за изделията си в Ардино, Кърджали и Крумовград“, а някои се заселват там и за постоянно.

[10] Населеното с българи мюсюлмани с. Тихомир е най-известното селище в Източните Родопи с това, че неговите жители практикуват обущарския занаят и по-специално т.нар. папукчийство, еменджийство или чехларство.

Няма да пропусна клишето за изключителната ценност на изданието като приносно такова в съответната тематична сфера на етноложкото познание, предвид ограничения брой на албумите, представящи народни носии от различни региони на България. Същевременно в албума могат да намерят полезна информация диалектолози, историци, хореографи, антрополози, филмови режисьори. Предполагам, че с удоволствие биха го използвали занимаващите се с бродерия и изработване на бижута, както и всички онези неспециалисти, които поне за малко ще се откъснат от забързаното си всекидневие, потъвайки в загадъчния свят на народните носии от Източните Родопи, който продължава да привлича и омагьосва по особен, силно въздействащ начин.

ДОЦ. Д-Р БОЙКО БЕЛЕГОВ НА 65 ГОДИНИ

Самуил Шивачев

„В историята, ние, научаваме все повече факти и все по-малко разбираме смисъла на явленията“, казва руският историк Василий Осипович Ключевски. За изучаващите история от особена важност е техният преподавател да им обясни смисъла на тези явления. Доцент Бойко Белегов е не само такъв преподавател, но и човек, който те учи, че науката е не само натрупване на знания, но и умението да използваш тези знания правилно. Преподавател, който успява лесно и интригуващо да те преведе през дебрите на руската история, да обясни и осветли безпристрастно спорните моменти от съветския период. Човек, който обича не само предмета си, но и студентите си.

Доцент Б. Белегов е роден в Смолян. През 1976 г. завършва специалност „История“ във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“. От 1993 г. до 2004 г. периодично специализира в Руската академия на науките в Москва. През 1996 г. успешно защитава докторска степен с дисертация на тема „Съветският експеримент за ускорена социалистическа индустриализация“, а през 2002 г. става доцент по Нова и най-нова обща история.

От 2003 г. е част от преподавателския колектив на катедра „История и археология“ към Философско-историческия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“. През 2005 г. е избран за ръководител на катедра „Стопански науки“ във Филиала на ПУ „Паисий Хилендарски“ в град Смолян. Като част от колектива на катедра „История и археология“ той успешно участва в реализирането на различни проекти. Доцент Б. Белегов е един от изтъкнатите членове на Факултетния съвет на ФИФ на ПУ.

С проф. А. Андреев на лекции в гр. Уфа.

В своята научноизследователска дейност доцент Бойко Белегов се отличава с много публикации по тематиката за руската история, от които впечатление правят трите му монографии: „Модел и действителност на съветското икономическо развитие през 20-те и 30-те години на XX век“, „Русия 1917-1939 г. (социално-икономически и политически аспекти)“ и „Революции, превратности и преходни периоди в историята на руската държава (1901-1991 г.)“, както и студиите му „Мястото и ролята на Октомврийския преврат в развитието на руската революция от 1917 г.“

и „Л.П. Берия – технократ и реформатор“. Той е един от първите историци в България, които правят опит за преоценка на събитията в Русия от октомври 1917 г., успешно влизайки в дискусията „преврат или революция“, както и за мястото и ролята на Лаврентий П. Берия в първите опити за реформи след смъртта на Сталин през 1953 г. С множеството си публикации и участия на научни конференции в Русия и България доцент Б. Белегов е един от подбудителите за развитието на българската историческата русистика.

Във връзка с 65-годишнината му неговите колеги от катедра „История и археология“, студенти и дипломанти му честитят хубавия празник и му пожелават дълъг живот, изпълнен с много творчески успехи в дебрите на историческата наука.

Лекция пред студенти – специалност „История“, в Башкирския държавен университет.

Международна научна конференция в гр. Уфа.

С проф. Иван Стоянов и проф. Милко Палангурски в гр. Москва.

XIII НАЦИОНАЛНИ СТУДЕНТСКИ НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ ПОД НАСЛОВ „ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО“ (ПЛОВДИВ, 20 МАЙ 2017 Г.)

Кристиян Лъсков

На 20 май 2017 г. Студентски историко-археологически клуб „Проф. Велизар Велков“ към катедра „История и археология“ на Философско-историческия факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ домакинства XIII национални студентски научни четения под наслов „Европейското културно-историческо наследство“. Ежегодният научен форум за студенти и докторанти се проведе в заседателната зала на Пловдивския университет, любезно предоставена от ръководството на висшето учебно заведение.

Събитието беше открито с приветствено слово на доц. д-р Георги Митрев, ръководител на катедра „История и археология“ при ПУ „Паисий Хилендарски“. По време на тържествената част специално внимание бе отделено на ученическия конкурс за историческо есе на тема „Уроците на Васил Левски“, посветен на 180-годишнината от смъртта на Апостола. Организатори и инициатори на конкурса бяха доц. д-р Симеон Кацаров и доц. д-р Димитър Димитров, които от името на катедра „История и археология“ отличиха с грамоти, парични награди и книги най-креативните и добри есеисти сред учениците, взели участие в конкурса. В Катедрата постъпиха близо 30 есета, а подборът се оказа доста сложен. Така I място бе отредено за Неделя Маринова от Професионалната гимназия по хранителни технологии и техника – гр. Пловдив. На II място журито класира Стойо Караманолов от Езикова гимназия „Пловдив“, а на III място бяха отличени двама ученици: Надежда Кавръкова от Професионална гимназия по архитектура, строителство и геодезия „арх. Камен Петков“, гр. Пловдив, и Джансел Мюмюн от СУ „Христо Смирненски“, с. Черноочене. Отличените есета ще бъдат включени в сборника с докладите от научните четения.

Участие в конференцията взеха близо 20 студенти и докторанти от няколко български висши учебни заведения, които представиха своите изследвания от областта на историята и археологията. И тази година участниците в работните заседания на научния форум получиха по няколко книги, осигурени им от катедра „История и археология“ при ПУ „Паисий Хилендарски“.

Научните четения бяха наблюдавани по традиция от някои от изявените и активни наши предподаватели, сред които гл. ас. д-р Станислав Боянов – научен ръководител на клуба, доц. д-р Георги Митрев, доц. д-р Димитър Димитров, доц. д-р Стоян Попов и др.

Като част от събитието бе предвиден и коктейл за участниците. В края на официалната програма гостите ни получиха възможност да се насладят на действителното наследство и богатство на нашия град по време на организираната обиколка на културните институции в Пловдив, която съвпадна с инициативата „Нощ на музеите“.

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

Списание „**Пловдивски исторически форум**“ приема:

– студии до 120 000 знака (с интервали и бележки);
– статии до 60 000 знака (с интервали и бележки);
– съобщения до 18 000 знака;
– рецензии и отзиви до 12 000 знака;

Материалите могат да бъдат на български, руски, английски, немски, френски и италиански език.

I. Изисквания за подготовката на текста

1. Материалите се предават в електронен вариант като Word documents с шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разредка (Line spacing) 1,5. Научният апарат следва да бъде оформен в бележки под линия (Footnotes) с шрифт Times New Roman, размер 10 pt, без разредка (Line spacing „Single“). Всеки материал трябва да разполага с анотация (абстракт) и ключови думи в началото, както и с резюме и ключови думи в края.
2. Заглавието се изписва с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора (авторите) без съкращения, с начални главни и последващи малки букви (маркирани с клавиши Ctrl+Shift+K) с размер 14 pt.
3. През един празен ред се разполага анотация/абстракт (до 1000 знака с интервалите), на езика на който е написана статията, с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
4. На следващия ред се изписват ключовите думи (до 10 на брой), на езика на който е написана статията, с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
5. През един празен ред следва основният текст на материала с подравняване Justify.
6. Резюмето (до 3000 знака с интервалите) се разполага в края, след основния текст, и е на английски език.
7. След резюмето се изписват ключовите думи на английски език.
   Ако материалът е на английски език, то резюмето и ключовите думи в края са на български.
8. В самия край се прилага списък на използваните в научния апарат съкращения на периодични издания. Пример:
   ЛИБИ – Латински извори за българската история
   ЦДА – Централен държавен архив
   BHR – Bulgarian Historical Review, Sofia
   EB – Études balkaniques, Sofia
   CFHB – Corpus fontium historiae Byzantinae
9. Илюстрациите се представят в отделен електронен файл (tiff, .jpg, .png) в резолюция не по-малка от 300 dpi.

II. Типографски конвенции

1. Цифровият индекс на бележките под линия се поставя след кавичките и пунктуационните знаци.
   Пр. „цитат“[1]; ,[1] .[1]
2. Кавички – „“
3. Числата в текста се изписват:
   – С думи, ако са по-малки от 10 – пр. „две епископии“;
   – С арабски цифри, ако са 10 или по-големи – пр. „1000 войници“;

4. При обозначаване на последователни страници в бележките под линия се използва „ – “. Пр. 56 – 65
5. „**Bold**“ се използва само за заглавието на представения за отпечатване материал и за евентуалните му подзаглавия.
6. „*Italic*“ се използва за заглавия на книги/монографии, списания, сборници и издания на извори.

III. Изисквания за библиографското оформление на бележките

1. Извори

В. Гюзелев (small caps – Ctrl+Shift+K), *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, I, София 2000, 154 – 165.

Жофроа дьо Вилардуен, *Завладяването на Константинопол*, превод от старофренски, предговор и бележки Ив. Божилов, София 1985, 34 – 45.

Ксенофонт, *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*, превод от старогръцки М. Славова, София 2016, 35 – 37.

Латински извори за българската история (=ЛИБИ), III, София 1965, 87 – 97.

Georges Pachymérès. *Relations historiques*. Edidit notisque instruxit A. Failler. Gallice vertit V. Laurent, Corpus fontium historiae Byzantinae (=CFHB), XXIV/2, Paris 1984.

Državni arhiv u Dubrovniku, Acta Minoris Consilii, fasc. 9, fol. 256v

Централен държавен архив (=ЦДА), София, Фонд: 108К „Стилиян Чилингиров“, Инвентарен опис: 2, Архивна единица: 2560, Номер на лист от архивната единица: 2

NB! При повторно цитиране се използва част от заглавието. Пример:

В. ГЮЗЕЛЕВ, *Извори за средновековната история на България*, 43 – 75.

ЖОФРОА ДЬО ВИЛАРДУЕН, *Завладяването на Константинопол*, 45 – 47.

2. Книги/Монографии

Ив. Божилов, В. Гюзелев (small caps – Ctrl+Shift+K), *История на Добруджа*, Том 2. Средновековие. Велико Търново 2004, 68 – 75.

К. Иречек, *История на българите*, София 1978, 237 – 260.

Л. Спасов, *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*, В. Търново 2008, 238 – 260.

M. Angold, *The Fourth Crusade*, Harlow 2003, 75 – 78.

NB! При повторно цитиране:

Ив. Божилов, В. Гюзелев, *История на Добруджа*, 68.

К. Иречек, *История на българите,* 187.

Л. Спасов, *България и СССР,* 43.

3. Публикации в книги

В. Плетньов, Крепостта Кастрици (предварителни съобщения). – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*, София 2006, 451 – 464.

Г. Марков, Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци*, София 1977, 316 – 324.

NB! При повторно цитиране се използва част от заглавието. Пример:

В. Плетньов, Крепостта Кастрици, 452.

Г. МАРКОВ, Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия, 318.

4. Публикации в периодични издания

Г. Марков, Балканското решение на Източния въпрос 1911 – 1913 г., *Македонски преглед* (=МПр), 4 (2002), 7 – 28.

G. Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria), *Arhaeologia Bulgarica* (=AB), XII/2 (2008), 47 – 58.

L. Spasov, L'URSS et les relations bulgaro-turques à l'époque de 1934 à 1938, *Études balkaniques* (=EB), 3 (1983), 58 – 76.

NB! При повторно цитиране се използва част от заглавието. Пример:

G. Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“, 49 – 50.

L. Spasov, L'URSS et les relations bulgaro-turques, 60.

5. Публикации в Интернет

Br. Carey, Warfare in the Medieval World (2006), http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm (достъпен 20 ноември, 2016).

Пловдивски исторически форум
Година I, 2017, книжка 2

Българска, първо издание

Предпечатна подготовка: Георги Ташков
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

Пловдив, 2017
ISSN 2535-0935

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

ISSN 2535-0951 (Online)

Година I • 2017 • кн. 2